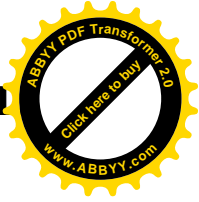

**UZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA`M ORTA ARNAWI
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

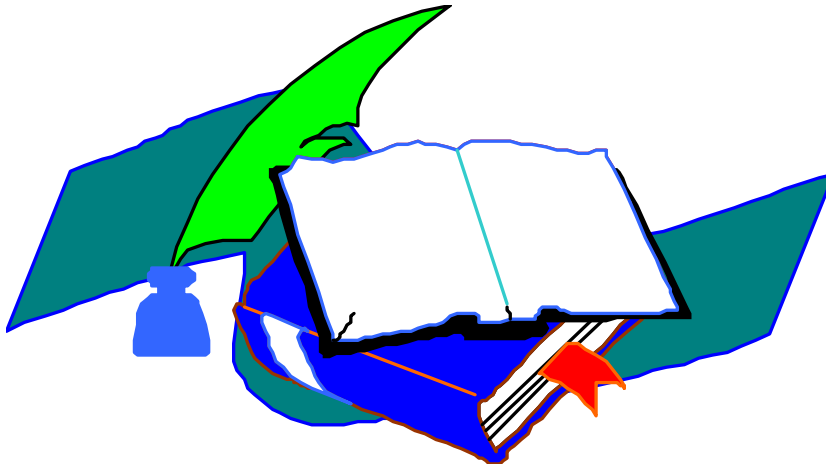

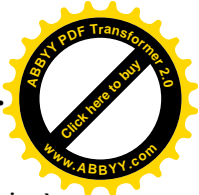
**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI AWIL HA`M SUW XOJALIG`I
MINISTRILIGI**

**TASHKENT MA`MLEKETLIK AGRAR UNIVERSITETI
NO`KIS FILIALI**

**«Zootexniya» kafedrasi
«Sharwashiliq » pa`ninen**

LEKTSIYA TEKSTLARI

1-lektsiya. Sharwashiliqtin` xaliq xojalig`indag`i a`xmiyeti. Sharwashiliqtin` ha`zirgi jag`dai.

Joba:

1. O`zbekstanda sharwashiliqtin` rawajlaniv tariyxi

2. Sharwashiliqti rawajlandirivdin` ha`zirgi awhali ha`m sharwashiliqta a`melge asirilib atirg`an ekonomikaliq reformalar

3. Qaraqalpaqstan Respublikasinda sharwashiliqtin` rawajlanivi ha`m olardan alinatug`in o`nimler. Sharwashiliq - awil xojalig`inin` a`xmiyetli tarawi bolip xaliq ushin en` bahali aziqliq su`t, go`sh, ma`yek ha`m jen`il sanaatti teri, ju`n ha`m basqa da o`nimler menen ta`miyinleydi. Eger Orta Aziyada sharwashiliqtin` rawajlaniv tariyxina na`zer taslasaq, onin` ta`biyg`iy sharayatlari o`simlik ha`m haywanat du`nyasina ta`sir ko`rsetedi. U`lkemiz tariyxina tiyisli dereklerde, erte zamanlardan baslap-aq qaramallar o`sirilib, bag`ilip kelingengligi aytip o`tilgen. 1934-jili alimlar Grigorev G.V., Gromova V.I. ta`repinen «Qawinshi to`be» (Qovunchi tepa) qorg`aninda (Tashkent qalasidan 30 km qublada) alip barilg`an ilimiy izertlewler qaramallardi ko`beytiw bronza da`wirinde-aq a`melge asirilg`anlig`inan derek beredi. O`zbekstan xaliqlarinin` tariyxina na`zer taslasaq, XVIII-a`sirde Qaraqalpaqstanda qaramalshiliq rawajlang`an. 1911-jili Tu`rkistan u`lkesi boyinsha islegen komissiya sonni ko`rsetedi, yag`niy Orta Aziya xalqi qaramallardan tiykarinan jumisshi ku`sh retinde paydalang`an ha`m ko`ship kelgen rus xalqi qaramallardi go`sh ha`m su`t ushin o`rshitken. «Tu`rkistan awil xojalig`i» jurnalinda jaziliwina qarag`anda usi da`wirde astraxan, golland, shvits, xolmogor, yaroslavl, simmental qaramal porodaları keltirilgen. 1927-30 jillarda sovxoz, kolxozlardin` sho`lkemlestiriliwi sharwashiliqta keskin o`zgerislerge alip keldi. 1930-jili O`zbekstanda birinshi sharwashilar s`ezdi bolip o`tti.

2. Ha`zirgi waqitta O`zbekstan sharwadarlarinin` aldinda turg`an a`hmiyetli waziypa ma`mleketimiz xaliqlarin o`zimizde islenip shig`ip atirg`an sharwa o`nimleri menen ta`miyinlewden ibarat. Islep shig`arilib atirg`an sharwa mallarinin` o`nimdarlig`i ekonomikaliq ko`rsetkishlerde belgilenedi, yag`niy su`t, go`sh, ma`yek ha`m basqa da tu`rli o`nimlerge jumsalg`an aziqlar, olardin` bahalari ha`m o`nimdarliq da`rejesi qandaylig`i esapqa alinadi.

3. Diyxan turmisin bekkemlew, erkin diyxan fermer xojalig`indag`i iri o`zgerisler O`zbekstan xalqin aziq-awqat o`nimleri menen toliq ta`miyinley aliwg`a bag`darlaw bu`gingi ku`nde isbilermenlik jumisinin` bir ko`rinishi bolg`an diyxan fermer xojaliqlarin rawajlandiriv siyasatinin` tiykarin quraydi.

Respublikamizda xizmet ko`rsetip atirg`an diyxan fermer xojaliqlardin` sani 20 min`nan asip ketti. Erkin o`nim islep shig`ariwshi sub`ekt sipatinda diyxan fermer xojalig`i basqa mu`lk ha`m xojaliq ju`ritivi formasindag`i ka`rxana ha`m sho`lkem menen ten` huqikli huqiqiy shaxs sipatinda xizmet ko`rsetpekte.

Son`g`i jillarda Prezidentimiz ha`m hu`kimetimiz ta`repinen diyxan-fermer xojaliqlarin rawajlandiriv boyinsha bir neshe nizam ha`m qararlar qabil etildi.

4. Sharwashiliq boyinsha tiykarig`i ilimiy izleniw jumislari «Plem Elita» birlespesi qasindag`i sharwashiliq ilimiy izertlew institutinda, «Qorakwlchilik III, Samarqand a/x instituti ha`m TashMAU «Uliwma zootexniya», «Veterinariya tiykarlari» kafedralarinda alip bariladi.

2-lektsiya. Awil-xojaliq haywanlarin o`rshitiw tiykarlari. O`rshitiw usillari

Joba

1. Awil-xojaliq haywanlarinin` jabayi a`wladlari ha`m onin` qolg`a u`yretiliwinde payda bolg`an o`zgerisler.

2. Awil xojaliq haywanlarinin` konstitutsiya tipleri

3. Awil xojaliq haywanlarinin` ekstereri

4. Awil xojaliq haywanlarin o`rshitiw tiykarlari

1. Ha`zirgi o`rshitiw atirg`an awil-xojaliq haywanlarinin` jabayi a`wladlari bolg`an qaramal: da`slep Aziya qaramalinin`, keyinirek Evropa qaramalinin` da kelip shig`iwi, yag`niy tiykarig`i a`wladlari tur dep atalg`an jabayi haywan ekenligi aniqlang`an. Evropa turinan - simmental, qizil-sho`l, golland porodaları, Aziya turinan- qazaqi, qirg`iz, sibir, qalmaqi ha`m basqa porodalar tarqalg`an. Amerika bizoni, evropa zubri, buyvol, gaur, banteng ha`m zebu ha`zirgi qaramallardin` jaqin tu`rleri bolip esaplanadi.

Qoylar. Ha`zirgi u`y-qoylari 4 tu`rli awladlarinan

1. Muflan, 2. Arxar, 3. Argali, 4.(yoldor) Jabayi tog`ay qoylarinan kelip shiqqan.

Shoshqalar. U`y-shoshqalari o`zinin` kelip shig`iwina qaray 2 tiykarig`i gruppaga bo`linedi. 1. Evropa, 2. Aziya jabayi shoshqasi (don`iz). Atlar. Atlardin` jabayi tu`rleri Tarpan (onin` birneshe tipi) ha`m Prjevalskiy ati esaplanadi. Tarpan XIX a`sirge shekem Evropa ha`m Aziya dalalarinda, tog`aylarda jasag`an. Tawiqqlar. Charlz Darvin u`y tawiqqlarinin` jabayi bankiv tawiqqlarinan kelip shiqqanlig`in sol da`wirde-aq aniqlag`an edi. U`y haywanlari jasalma tan`law ta`sirinde maqsetke muwapiq bag`darda

qoq`asiz o`zgerip baradi. Sonin` ushin olar u`lken-kishiligi, ren`i, formasi, o`nimdarlig`i ta`renen jabay`i a`wladlarinan keskin parq qiladi. U`y haywanlari jabayi a`wladlarina qarag`anda biraz o`niradi. Adamlar sharwa mallarinan olardan o`nim aliw maqsetinde bag`adi, ko`beytedi. Sonliq` o`nimdarlig`i olardin` en` jaqsi qa`siyeti esaplanadi.

2. Konstitutsiya so`zi latinsha bolip, du`zilis degen ma`nisti bildiredi. Biologiya pa`nlerinde konstitutsiya termini pu`tin bir organizmnin` sirtqi ortaliqqa salistirma bolg`an reaksiya normasin` ko`rsetetug`in barliq ka`siyetlerinin` jiyindisin bildiredi.

Sunday-aq haywanlardin` keselliklerge ha`m qolaysiz jag`daylarg`a shidamliligi ha`m turaqlilig`i, klimat almastiriw`a, tez jetiliwge, maqsetke muwapiq o`nim beriwge iykemlesiw siyaqli qa`siyetleri de olardin` konstitutsiyasina baylanisli. Ha`r bir haywan konstitutsiyasinin` o`zine ta`nligi sirtqi ko`rinisinde, dene du`zilisi ha`m fiziologiyaliq protsesstin` belgili bag`darında o`tiwinde, zat almasiw xarakterinde ko`rinedi. Sharwashiliq praktikasinda professor P.N. Kuleshov ta`repinen islep shig`ilg`an konstitutsiya tipleri klassifikatsiyasi qollaniladi. P.N.Kuleshov konstitutsiyanin` 4 tipin: qopal, na`zik, ku`shli ha`m bos tip dep ajiratti. Bul tiplerdegi konstitutsiyali haywanlardi bir-biri menen shag`ilistirip ha`r qiyli aralas konstitutsiyalar payda etiw mu`mkin. Akademik M.F.Ivanov haywanlardin` bar konstitutsiya tiplerine qosimsha tu`rde bekkem konstitutsiya tipin kirgizdi. Solay etip, haywanlar konstitutsiyasinin` to`mendegi u`sh bo`limi bar: 1. qopal-bos, qopal-ku`shli; 2. na`zik-bos, na`zik-ku`shli; 3. bekkem tip. Haywanlardin` sirtqi ko`rinisine qaray kaysi konstitutsiya tipine tiyisli ekenin aniqlasa boladi. En` ko`p o`nim beretug`in, shidamli ha`m na`silshilik jumislarında paydalatug`in tip Bekkem tip bolip esaplanadi. Awil xojaliq haywanlarinin` konstitutsiyasina qisqasha sipatlama

1. Qopal tip - bul tip su`yekleri iri, terisi qalin`, ju`n qabati siyrek, bas su`yeginin` u`stin`gi murin ta`repi sirtqa tu`rtip shiqqan boladi. Ot jemlerdi saylamay jeydi.

2. Bekkem tip - bul tip o`nimdarlig`i jaqsi, kompaktili sirtqi du`zilisge iye, su`yekleri, bekkem, teri qabati orta qalin`liqta ha`m ju`n qabati tig`iz jaylasqan. Na`silshilik jumislarında paydalanıw maqsetke muwapiq.

3. Na`zik tip - bul tip na`zik bolip o`nimdarlig`i to`men, ot-jemlerdi saylap jeytug`in haywanlar esaplanadi. Sirtqi ortaliq sharayatında shidamlilig`i to`men. Na`silshilikte paydalanılmaydi.

3. Eksterer awil xojaliq haywanlarinin` sirtqi du`zilisın an`latatug`in tu`sinik bolip, haywanlarg`a baha beriwde u`lken a`hmiyetke iye. Haywanlardin` ekstererine qarap olardin` konstitutsiya tipi, qanday o`nim aliniwi ha`m qaysi bag`darda boliwi aniqlanadi. Ekstererdi u`yreniw ha`m bahalawdin` to`mendegi usillari bar:

1. Ko`z benen shamalap baha beriw.

2. Haywanlardin` dene bo`limlerin o`lshew arqali baha beriw.

3. Dene du`zilisınin` indekslerin aniqlaw arqali baha beriw.

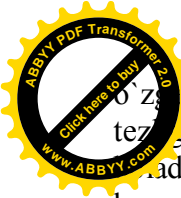
4. Grafikalıq usilında baha beriw.

5. Haywanlardi suwretke aliw usili boyınsha baha beriw.

Ekstererden tisqari interer tu`sinigi bolip, bul awil xojaliq haywanlarinin` ishki du`zilisın (ishki qa`siyetleri kompleksi) u`yrenedi, yag`niy qannin` morfologiyaliq ha`m bioximiyaliq qurami, gazlar, zat almasiw protsessleri tekseriledi.

Ha`r qiyli tu`rge tiyisli haywanlardin` konstitutsiyasi, ekstereri, intereri ha`r qiyli boladi.

4. Individual rawajlanıw nizamliqlarin ha`m jas mallardin` o`siwine ta`sir etetug`in faktorlardi esapqa aliw joli menen g`ana maqsetke muwapiq tiptegi haywanlardi payda etiw mu`mkin. Haywan organizminin` o`siw ha`m rawajlanıw protsesinde tu`rli o`zgerisler ju`z beredi. Tiri awirlig`inin` artip bariwi, organlar sistemasinin` quramalasip bariwi kiredi. Organizmnin` o`siwi ha`m rawajlanıwin ilimiy tiykarda basqariw ko`p o`nim beriwshi, tez jetiletug`in wa`killerin jetistiriw, berilgen aziq esabına ko`plep sapali o`nim aliw, barliq tu`rdegi aziqlandiriw ha`m bag`iw ilajlarin belgili maqsetler ushin qollaw ha`m sharwashiliqta alip barilatugin barliq ma`seleler ko`plegen ilimpazlar ha`m qa`niygeler ta`repinen da`lillengen. Ha`zirgi waqıtta barliq tu`rdegi sharwa mallari ha`m quslardi qa`legen bag`darda basqariw, xojaliq paydalilig`in asiriw, belgili maqsette bag`iw siyaqli ma`selelerinin` barliq sirlari aniqlang`an. Sog`an qaray ha`zirgi waqıtta sharwashiliq pa`ni ko`plegen ilimiy da`liller, nizamlar ha`m problematikaliq ilajlar menen bayitilg`an, olardan tuwri ha`m u`nemli paydalanıw na`tiyjeligin asiriw mu`mkinshiligin beredi. Haywanlardin` individual rawajlanıwi birqansha uliwma nizamliqlarg`a baylanisli. Misali u`zliksiz, tegis emes, na`wbeti menen, korrelyatsiyaliq, iykemlesiw (adaptatsiya) usilarg`a kiredi. *U`zliksiz rawajlanıw* tiykarında organizmde turaqli zat almasiw protsesi kiredi. Bul protsess toqtasa, individual rawajlanıw da toqtaydi, demek organizm nabit boladi. *Tegis emes rawajlanıwda* organizmnin` o`siw tezligi toqima ha`m organlar esabına (waziypasi ha`m qurami jag`inan)

O'z-ara qayilaship baradi. Misali: da'slepki rawajlaniv ku'nlerinde embrionnin` salmag`i a'ste artadi, biraq o'siw tezligi (tiri salmag`ina salistirma) tezlesedi. Embriion da`wirinin` son`g`i ku'nlerine qaray keris. Embriionni` qayilaship baradi, yag`niy ha`milenin` salmag`i tez artip baradi, biraq o'siw tezligi pa'seyedi. Awil xoja haywanlari tuwilg`annan keyin olardin` tiri salmag`i da'slepki aylarda tez artip baradi ha`m qaramallarda 4-6 aylig`inan 15-16 aylig`ina shekem, qoylarda 2 aylig`inan 5-6 ayliqqa shekem ha`m shoshqalarda 4-6 aylig`inda maksimal da`rejege jetedi. Son` a'ste-akirin pa'seyedi. Demek haywanlardin` individual rawajlaniwinda toqima ha`m organlari birdey tezlikte o`speydi.

Na`wbeti menen rawajlaniv barliq haywan organizminde ha`mile da`wirinen tirishiliginin` aqirina shekem dawam etedi. Biraq bunda na`wbeti menen boliv qa`siyeti baqlanadi. Ol eki da`wirde yag`niy, embrional (tuwilg`ang`a deyin) ha`m post embrional (tuwilg`annan keyin) da`wirde ibarat. Sonday-aq ha`r bir da`wir birneshe basqishlardan turadi. Misali, L.M.Vinters embrionliq da`wirdi 3 basqishqa bo`ledi: 1. ma`yek da`wiri – yag`niy, ma`yek kletka atalang`annan son` segmentleniwge shekem ha`m jahir diywalina jabisip aliwina shekemgi bolg`an waqit, 2. zarodish da`wiri-dene bo`limleri ha`m organlarinin` qa`liplesiwine shekem bolg`an da`wir, 3. ha`mile da`wiri-dene bo`limleri ha`m organlarinin` o`siw da`wiri. G.A.Shmidt embrional rawajlaniwdi 3 ke yag`niy, zigota, ha`mile aldi ha`m ha`mile da`wirine bo`ledi.

Professor P.D. Pshenichniy haywanlardin` postembrional rawajlaniwini 5 da`wirge bo`ledi.

1) Jan`a tuwilg`an da`wiri 2) emiziwli da`wiri 3) jinsiy jetilisiw da`wiri 4) na`sil beriw da`wiri 5) qartayiw da`wiri Embrionalizm ha`m infantalizm organizminin` toliq rawajlaniwdan toqtap qaliwi yamasa to`men rawajlanivi onin` embrionliq da`wirinde ju`z beriw mu`mkin, og`an embrionalizm delinedi, yamasa pos-embrional da`wirinde ju`z berse infantalizm delinedi. O`siw ha`m rawajlaniv barliq tu`rdegi sharwa mallari ha`m quslarda ata-anadan o`tken na`sillik qa`siyetler ha`m sirtqi ortalik ta`sirinde ju`z beredi ha`m barliq organizmler ushin bul protsess biraz quramali ha`m juwapkerlikli esaplanadi.

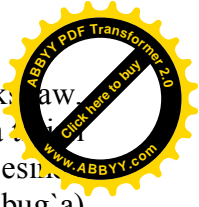
Organizminin` tuwilg`annan baslap jeke rawajlaniv protsesin o`tiwi ontogenez delinedi. Bul da`wirde ha`r bir organizminin` o`siwi ha`m rawajlaniwini ilimiy tiykarda basqariw, o`nimdarli ha`m tez jetilisetug`in tu`rlerin shig`ariw, az ha`rejet esabina ko`p o`nim beretug`in zatlarin ko`beytiw aldimizda turg`an waziypalardin` biri bolip esaplanadi. Ha`zirgi ku`nde barliq tu`rdegi sharwa mallari ha`m quslardin` qa`legen bag`darindag`i porodalar ha`m onin` insan ma`pi jolinda basqariw, xojaliq rentabelligin asiriw, siyaqli jumislar ken` ko`lemde alip barilip atir.

4. O`rshitiw usillari degende haywanlardin` qaysi tu`rge ha`m liniyag`a tiyisiligin esapqa alg`an halda juplastiriw ushin tu`rlew ta`rtipleri (sistemalari) tu`siniledi.

Na`silshilik jumisi waziypalarinin` quramalilig`i ha`m ha`r tu`rliligi ha`r qiyli o`rshitiw usillarini qollaniwdi talap etedi: ayirim waqitta jaqsilaniwshi porodaning` qanin jaqsilawshi poroda qanina a'ste sin`diriw qollanilsa, basqa jag`daylarda bir porodag`a tiyisli haywanlar o`z-ara juplastiriladi, u`shinshi jag`dayda ha`r qiyli poroda ha`m tu`rlerge tiyisli haywanlar o`z-ara juplastiriladi. Sog`an qaray haywanlardi o`rshitiwdin` 3 tiykarg`i usili bar bolip, bularg`a taza porodali o`rshitiw, shag`ilistiriw ha`m gibridlew usillari kiredi. *Taza porodalar di o`rshitiw* bir porodag`a tiyisli haywanlardi juplastiriwdan ibarat. *Shag`ilistiriwda* ha`r qiyli porodag`a tiyisli haywanlar juplastiriladi. *Gibridlewde* ha`r qiyli tu`rlerge tiyisli haywanlar, misali: qaramal menen zebu, bir o`rkeshli tu`ye menen eki o`rkeshli tu`yelerdi shag`ilistiriw kiredi. Bul o`rshitiw usillari biologiyaliq a`hmiyeti jag`inan bir birinen parq qiladi. Eger taza porodalar di o`rshitiwde o`nimdarlig`i, konstitutsiyasi, na`sillik belgileri birdey tiptegi haywanlar alinsa, shag`ilistiriwda, a`sirese gibridlewde da'slepki formalarg`a qarag`anda biraz o`zgeriwshen`ligi menen parq kiliwshi geterozigota haywanlar payda boladi.

2. Taza porodali o`rshitiw. Taza porodalar di shag`ilistiriw da'slepki payda bolg`an porodalar di jetilistiriwde ken` qollaniladi. Bunday shag`ilistiriwdan tiykarg`i maqset porodaning` bahali sipatlarini saqlap qaliw ha`m jaqsilawdan ibarat. Shag`ilistiriwdin` bul usili na`silshilik xojaliqlarinda ha`m a`piwayi xojaliqlarda ken` tarqalg`an. Taza porodali haywanlar shag`ilistirilsa, na`sili birdey boliyai ta`miylenedi, kem o`nimli sipatlar payda boliwina jol qoyilmaydi ha`m paydali sipatlari rawajlaniwina jar`dem beriledi. Shag`ilistiriw tu`rleri. Bunda bir tu`rge tiyisli bolg`an ha`r qiyli porodalar shag`ilistirilsa, bul poroda araliq shag`ilistiriw boladi. Shag`ilistiriwdan baqlang`an maqsetke qarap, bul usil to`mendegi 5 tu`rge bo`linedi.

1. Qan sin`diriw, yag`niy porodani jaqsilaw maqsetinde shag`ilistiriw
2. Qan kuyiw joli menen shag`ilistiriw
3. Taza poroda shig`ariw maqsetinde, yag`niy zavod usilinda shag`ilistiriw
4. Sanaat tiykarinda shag`ilistiriw
5. Almaslap shag`ilistiriw

1. *Qan sin`diriw*, yag`niy porodani jaqsilaw maqsetinde shag`ilistiriw usili jergilikli porodalardi jak`aw olaw ma`deniy porodalarg`a aylandiriw ushin qollaniladi. Bunda jaqsilaniwshi jergilikli porodag`a (siyir) ma`deniy jaqsilawshi porodag`a tiyisli ata (bug`a) menen shag`ilistiriladi. Bunin` na`tiyjesin birinshi a`wladta yarim qanlı gibrin na`sil alinadi. Onin` urg`ashisi jaqsilawshi porodanin` erkegi (bug`a) menen qayta shag`ilistiriladi. Bunday shag`ilistiriw 4-5 a`wlad dawam ettiriledi. Qan sin`diriw maqsetinde shag`ilistiriw joli menen dag`al ju`nli qoy porodalari tiykarinda jumsaq ju`nli qoy porodalari rawajlandiriladi. Qazaqstan qarako`l qoyshilig`i jergilikli sawliq qoy menen O`zbekstannan keltirilgen qarako`l qoy qoshqarlarin qan sin`diriw usilinda shag`ilistiriw na`tiyjesinde jetilistirilgen.

2. *Qan quyiw joli menen shag`ilistiriw*. Bul usil porodanin` bag`dari ha`m bahali qa`siyetlerin saqlaw menen birge, onin` ayirim kemshiliklerin du`zetiw yamasa og`an kerekli sipat beriw maqsetinde qollaniladi. Jetispeytug`in sipatqa iye bolg`an porodalar jaqsilawshi erkek haywanlar menen tek bir ma`rte shag`ilistiriladi ha`m birinshi a`wladta aling`an gibrin tiykarg`i porodaga tiyisli haywan menen qayta shag`ilistiriladi, son` tan`law joli menen basqa porodadan o`tken sipatti saqlap qaliwg`a ha`reket qilinadi. Bunda gibrin erkek ha`m urg`ashi haywanlardan paydalaniladi. Bul usil na`silshilik xojaliqlarinda qollaniladi.

3. *Taza poroda shig`ariw maqsetinde shag`ilistiriw* usili da`slepki porodalarin` bahali sipatlarin saqlap qalg`an porodalar jetistiriwde qollaniladi. Eger taza poroda shig`ariw ushin 2 porodadan paydalanilsa a`piwayi shag`ilistiriw, eger ekewden artiq (3-5) porodadan paydalanilsa, quramali shag`ilistiriw dep ataladi. Bul usil akademik M.F. Ivanov ta`repinen Ukraina aq shoshqa porodasi ha`m jumsaq ju`nli askaniya qoy porodalari u`stinde a`melge asirilg`an.

Taza poroda shig`ariw protsesi 2 baskishqa bo`linedi:

1. Maqsetke muwapiq haywanlar shig`ariw

2. Maqsetke muwapiq belgilerin bekkemlew

4. *Sanaat tiykarinda shagilistiriw* usili o`nimdar haywanlar shig`ariw maqsetinde qollaniladi, olar ko`beytiw ushin mo`lsherlengen haywanlardan parq qilip, ko`p o`nim beriw kerek. Bul usilda shag`ilistiriwda geterozis, yag`niy haywanlarin` o`siw energiyasi ha`m tirishen`ligi jokari bolg`an birinshi a`wlad gibrinleri alinadi. Bul usil ko`binese shoshqashiliq ha`m qusshiliqta haywanlarin` go`shin ko`beytiwde qollaniladi.

5. *Almaslap shag`ilistiriw*. Bul usildin` maqseti sanaat tiykarinda shagilistiriw siyaqli. Bunda da geterozisten paydalaniw ma`selesi qoyiladi, biraq sanaat tiykarinda shag`ilistiriwdan biraz parq qiladi: bunda birinshi a`wlad gibrinlerin` urg`ashisinan na`sil aliw paydalaniladi. Almaslap shag`ilistiriw a`piwayi-eki porodali ha`m quramali-u`sh porodali boliwi mu`mkin.

4. Gibrinlew. Gibrinlewdin` maqseti. Ha`r qiyli tu`rge kiriwshi haywanlardi shagilistiriw gibrinlew dep ataladi. Gibrinlew eki maqsette qollaniladi.

1. Jumisshi haywan aliw ushin

2. Taza poroda shig`ariw ushin

Tu`rler araliq gibrinlewdе g`ashir, yag`niy at penen eshek gibrin, bir o`rkeshli tu`ye menen eki o`rkeshli tu`ye gibrin misal boladi. Taza poroda shig`ariw maqsetinde shag`ilistiriw joli menen shotgorn go`shli poroda menen Indiyenin` o`rkeshli qaramali-zebudan qaramaldin` Santa-gertruda porodasi jetistirilgen. Jumsaq ju`nli qoydi jabayi qoy – arxar menen shag`ilistiriw, qazaqi arxar merinos porodasi shig`arilg`an.

3-lektsiya. Awil-xojaliq haywanlarin aziqlandiriw tiykarlari, Aziq klassifikatsiyasi. Aziqlardi tayarlaw.

Jobasi

1. Aziqlardin` ximiyaliq qurami

2. Aziqlardin` toyimlig`ina baha beriw usillari

3. Aziqlardin` proteinli toyimlig`i

4. Aziqlardin` mineral toyimlig`i

5. Aziqlardin` vitaminli toyimlig`i

1. Aziqlardin` toyimlig`i, olardin` ximiyaliq quramina baylanisli. Olardin` ximiyaliq qurami xa`r bir rayonlardag`i agro-ximlaboratoriya ha`m arnawli zoolaboratoriyalarda aniqlanadi. Aziqlardin` ximiyaliq qurami to`mendegi zatlardan ibarat.

2. Suw, 2. Qurg`aq zatlar

Qurg`aq zatlar o`z gezeginde organikaliq ha`m neorganikaliq (ku`l) zatlarg`a bo`linedi. Organikaliq zatlar quramina - azotli zatlar (beloklar ha`m amidler) biologiyaliq aktiv zatlar (vitaminler, garmonlar,

fermentler), azotsiz zatlar (maylar, uglevodlar), solardan uglevodlar quramina tsellyuloza ha'm a
ek aktiv zatlar (AEZ) kiredi. Neorganikaliq zatlar quramina makro ha'm mikro elementler kiredi.

Beloklar tiri organizm ushin za'ru'r. Barliq tirishilik protsessler beloklar almasiwi menen baylanis.
Beloklar qurami – aminokislotalardan (lizin, metionin, triptofon h.b.) ibarat. Maylar - awil xojaliq
haywanlari ushin kontsentrlengen energiya deregi bolip esaplanadi. Olar kletkalardag'i zat almasiwinda
a'hmietli rol atqaradi. O'simlik maylari tiykarinan may kislotalari nin` triglitsidlerinden turadi.

Uglevodlar - kletka qabig'i, kletka shiresi, plastidalar ha'm protoplazmanin` nukleoproteidleri
ha'm kletka yadrosi quramina kiredi. Biologiyaliq aktiv zatlar organizmdegi tirishilik protsessinde
katalizator ha'm regulyator esaplanatug'in zatlar fermentler, garmonlar, vitaminlerden ibarat.

2. Aziqlardin` toyimlig`i haqqindag`i ta'lyimat sharwa mallarin aziqlandiriw haqqindag`i pa`nnin`
a'hmietli bo`limi ha'm sharwa mallarin bag`iwdi sho`lkemlestiriwde praktikaliq jaqtan u`lken
a'hmietke iye. Aziqlardin` toyimlig`in aniqlawda pa`nge belgili to`mendegi bir neshe usillardan
paydalaniladi.

- 1) Pishen ekvivalenti
- 2) Aziqlardin` ximiyaliq quramina qarap bahalaw.
- 3) Aziqlardin` quramindag`i sin`iriletug`in mug`darina qarap bahalaw.
- 4) Kraxmal Ekvivalenti
- 5) Suli aziq birligi.
- 6) Aziqlardin` energetikaliq toyimlig`i

Aziqlardin` toyimlig`i 1kg standart sulig`a ten` keletug`in aziq birligi qabil etilgen.

3. Aziqlardan ratsional paydalaniw olardin` proteinli toyimlig`ina baylanisli. Sharwa mallari
mol, biraq protein boyinsha balanslanbag`an aziq penen bag`ilg`anda, olardin` o`nimdarlig`i pa`seyip
ketiwi, aling`an o`nimge salistirma sariplang`an qarjilar biraz artip ketiwi mu`mkin. Ratsionda ha`r bir
protsent protein jetispewshiligi o`nim jetistiriwdegi ot-jem sariplaniwin 2% ke asiriliwi praktikada
da`lillengen. O`nim jetistiriwde barliq karjilardin` yarimidan ko`bi ot-jemge tuwri keliwin esapqa alip,
ratsionda protein jetispegen jag`dayda onin` o`zine tu`ser bahasi biraz asip ketedi.

Haywanat o`nimleri (mayi aling`an sut, baliq, go`sh ha'm go`sh-su`yek uni), o`simliklerden
tayarlang`an aziqlardan sobiqli o`simlikler (jon`ishqa, espartset h.b.) sobiqli da`n o`simlikleri (soya,
gorox, burshaq h.b.) proteinge og`ada bay boladi.

4. Mineral zatlar organizmde xa`r qiyli funktsiyalardi atqaradi, olar plastik material esaplanadi.
Olar su`yek ha'm tis toqimalarinda ko`p boladi, mineral zat fermentler, gemoglobin, fosforidler,
nukloprotoid ha'm basqada ko`plegen organikaliq zatlar kuramina kiredi.

Aziqlardin` sin`iriliwi, zatlar ha'm energiya almasiw protsessleri, osmotikaliq basim regulyatsiyasi ha'm
organizmde kislotaqant ten`salmaqlig`inin` saqlaniwi mineral zatlar qatnasiwi menen baylanisli.

Organizmde mineral zatlar jetispese yamasa normadan ko`beyip ketse patologiyaliq o`zgerisler payda
boladi, bular birinshiden mallar o`nimdarlig`inin` pa`seyip ketiwine, keyinirek olardin` keselleniwine,
ha`tteki nabit boliwina alip keledi. Haywanlar mineral zatlardi tiykarinan aziq penen belgili bo`limin
ishimlik suwdan aladi. Aziqlardag`i mineral zatlardin` qurami birdey emes, sonliqtan olardin mineral
toyimlig`ida ha`r qiyli boladi. Sharwa mallarinin` denesinde 60 g`a jaqin mineral elementler bar ekenligi
aniqlangan. Mineral elementler organizmde ha`r qiyli mug`darda bolg`anlig`i sebepli makro (0,01 % ten
ko`birek) ha'm mikro (0,001 % ten kem) bo`linedi. Makroelementlerden kaltsiy, fosfor, kaliy, natriy
xlor, magniy, ku`kirt en` a`hmietli esaplanadi. Mikroelementlerden mis, temir, kobalt, yod, marganets,
molibden, fluor h.b. a`hmietli rol oynaydi. Ha`r bir mikroelement haywanlar organizmine o`zine ta`n
ta`sir ko`rsetedi. Mikroelementlardin` normadan kem bolivi da, artiq boliyai da organizmdegi zat
almasiw protsesslerine, jas mallardin` o`siw ha'm rawajlaniwina, u`lken jastag`i haywanlardin`
o`nimdarlig`ina unamsiz ta`sir ko`rsetedi.

5. Vitaminler tiri kletkalardag`i plastikaliq yamasa energetikaliq material esaplanbaydi. Olar katalizatorliq
funktsiyani atqaradi, yag`niy organizmdegi oksidleniw - qaytariliw protsessleri menen baylanisli bolg`an
ha`r qiyli fermentativ sistemalarda qatnasadi. Vitaminler organizmdegi zat almasiwda regulyator
sipatinda u`lken a`hmietke iye. Vitaminler jetispegende organizmde zat almasiw buziladi, buning`
aqibetinde haywanlar avitaminoz keselligeine shalinadi. Bir neshe tu`r vitaminler jetispewshiliginen kelip
shig`atug`in kesellikler polivitaminolozlar delinedi. Aziq quramindag`i vitaminler mug`dari ha'm
haywanlardin` olarg`a bolgan talabi milligrammda yamasa internatsional birlikte (IB) o`lshenedi.
Vitaminler eritiwshilerge qatnasina ha'm fiziologiyalik ta`sirine qaray klassifikatsiyalanadi.
Eriwshen`ligine qarap mayda eriytug`in vitaminler gruppasi- A,D,E,K ha'm suwda eriytug`in vitaminler
gruppasi- V vitaminler kompleksi, S vitamini h.b. bo`linedi.

4-1. Katsiya. Ratsion ha'm aziq normasi haqqida tu'sinik

Aziqlardin` gruppalarig`a bo`liniwi

2. Ko`k aziqlar
3. Dag`al aziqlar
4. Silos, senaj ha`m tamir miyweli aziqlar

Haywanlar talabin qandiratug`in qurami ziyansiz organikaliq ha`m mineral aziqlardan turatug`in o`nimler aziq delinedi. Aziqlar tiykarinan o`simlikler, haywanat o`nimlerinen yamasa mineral zatlardan tayarlang`an ta`biyy o`nimler esaplanadi. Biraq ximiyaliq zatlardi qayta islew, sintezlew joli menen jasalma tayarlaw mu`mkin. O`simliklerden tayarlangan aziqlar tiykarig`i aziq esaplanadi.

Sharwa mallari jeytug`in barliq aziqlar kelip shig`iwina qaray o`simlikler ha`m haywanat o`nimlerinen tayarlang`an aziqlarg`a bo`linedi. Bulardan tisqari qosimsha aziq tu`rinde beriletug`in sintetikaliq mineral ha`m biologiyalik aktiv zatlarda boladi.

Aziqliq zatlar to`mendegi gruppalarig`a bo`linedi:

1. O`simliklerden tayarlanatug`in aziqlar:
 - a) dag`al aziqlar, b) ko`k aziqlar, v) shireli aziqlar, g) kontsentratsiya aziqlar
2. Haywanat o`nimlerinen tayarlanatug`in aziqlar:
 - a) baliq uni, b) go`sh - su`yek uni,
3. Sanaat shig`indilarinan tayarlanatug`in aziqlar:
 - a) paxta-tazalaw sanaati shig`indilari, b) konserva tayarlaw zavodi shig`indilari, v) digirman (qaraz) shig`indilari, g) spirt tayarlaw zavodi shig`indilari
4. Mineral aziqlar:
 - a) as duzi, b) aziqliq fosfat, v) ha`r qiyli mineral zatlar.
5. Sintetikaliq azotli zatlar:
 - mochevina yamasa karbamid.
6. Biologik aktiv zatlar:
 - a) vitaminler, b) antibiotikler, v) gormonlar, g) fermentler.

2. Ko`k aziqlar ta`biyy yamasa suwg`arilatug`in atizlardan, maydanlardan alinadi. Jaz da`wirinde qaramallar, qoylar, atlar ushin ko`k ot tiykarig`i aziq bolip esaplanadi.

Ko`k aziqlarda 60-80 % suw, 20-25 % protein, 30 % tazalanbag`an tsellyuloza, 4-5 % may, 35-50 % azotsiz ekstrativ zatlar, 9-11 % ku`l boladi. Ko`k aziqlar karotin deregi bolip esaplanadi. 1 kg ko`k aziq quraminda 70 mg karotin boladi. Ko`k aziq sipatinda ma`kke, ju`weri, sudan bir jilliq sobiqli o`simlikler aralaspasi la`blebi japirag`i ha`m jon`ishqanin pu`tin vegetatsiya da`wiri ko`k aziq sipatinda paydalaniladi. Bir ku`nde siyirlardin` ko`k aziqqa bolg`an talabi 60-70 kg, atlarda 40-50 kg, qoylarda 7-12 kg di quraydi.

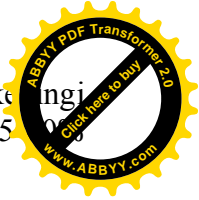
3. Pishen, paqal, topan ha`m saban tiykarig`i dag`al aziqlar esaplanadi. Ayrim sanaat shig`indilari-sheluxa, ayg`abag`ar tuqimi, qabig`i da dag`al aziqlarg`a kiredi. Dag`al aziqlardin` en` jaqsisi pishen bolip bolip esaplanadi. O`z waqtinda orip aling`an ha`m jaqsi qurg`atilg`an pishennin` toyimlig`i 0,4-0,5 aziq birligin quraydi. Pishennin` quraminda karotin ha`m kaltsiy ko`p boladi. Haywanlarga toyimli aziq sipatinda sobiqli ha`m da`nli o`simlikler pisheni bahali esaplanadi. Ha`zirgi ku`nde jon`ishqa unin tayarlaw ken`nen qollanilmaqta, bunda AVM-0,4A, AVM- 0,65 agregatlarda quritilip un qilip tayarlanadi.

Saban-arpa, biyday, suli da`ni piskennen son` payda boladi. Saban quraminda tsellyuloza ko`p ha`m toyimli zatlar salistirma az boladi. Sabanda 0,2-0,3 azik birligi bar.

Paqal. Sali paqalinin` toyimlig`ionin` qay da`rejede jetilgenine, topiraq-klimat sharayatina, saqlaw ha`m tayarlaw usilina baylanisli. Paqal quraminda 36-42% tsellyuloza, 3-4% protein, 1-2% may boladi. Paqaldi mallarg`a beriwde maydalaw, ig`allow ha`m parlaw usillarinan ken` paydalaniladi. Dag`al aziqlardi mallarg`a beriwge tayarlawda DKU-1,2 maydalaw agregatidan paydalaniladi. Sonday-aq, tog`ay zonalarinda terek yamasa putalardin` japiraqli jas shaqalarin qurg`atip dag`al aziq sipatinda paydalaniladi.

4. Silos, senaj ha`m tamir miyweli aziqlar shireli aziqlar toparina kiredi. Bul aziqlardin` quraminda suw ko`p boladi, yag`niy 70-95 % ti kuraydi. Uliwma toyimlig`i joqari emes. Ko`pshilik shireli aziqlar quraminda protein ha`m mineral zatlar az boladi. Shireli aziqlar sawin siyirlar ushin paydali, sebebi olar su`tti ko`beytedi. Sonday-aq shireli aziqlarga tamir miyweliler, paliz eginleri miywesi ha`m ayirim texnikaliq shig`indilar (biyday, la`blebi, tu`rpi, kartoshka qabig`i) kiredi.

Silos konservalang`an ko`k aziq. Silos tayarlaw protsesinin` a`hmiyeti, bunda o`simlik quramindag`i qant su`t kislotasi bakteriyalari ta`sirinde su`t kislotag`a aylanadi. Su`t kislotasi belgili kontsentratsiyada ($rN=4,2$)

menen birgelikte awirlig'i tu'siniledi. Soyilg'annan keyingi shig'imi degende – soyg'annan keyingi salqin'g'inin' soyiwdan aldin'g'i tiri salmagina bolg'an qatnasi tu'siniledi ha'm bul ko'rsetkish 55% paydi.

3. Qaramallardi belgili ratsion menen ko'p elementler boyinsha normallastirip bag'iw kerek.

1. sawin siyirlardi bag'iw. Sawin siyirdi bag'iw normasi olardin' salmag'i, sawip aling'an su't mug'dari ha'm su'ttin' maylilig'in esapqa alg'an halda du'ziledi. Sawin siyirlar uliwma ratsionina 1-3 a.b. qosip bag'iladi. Eger bul siyirlardan sawip aling'an su't mug'darina ta'sir etse, ol wakitta siyirg'a ja'ne qosimsha aziq beriledi.

2. na'silli bug'alardi bagiw. na'silli bug'alardi jaqsi paydalanuw ha'm bul mu'detten dawamlilig'i olardi toliq bahali aziqlar menen bag'iw da'rejesine baylanisli. Bug'alardi bag'iw normasi olardin' jasi, semizligi ha'm na'silshilikte paydalanuw esapqa alg'an halda du'ziledi. Buzawlar ratsionina sapali pishen, tamir miyweliler, kontsentratsion aziqlar kiritiledi. Bug'alar ku'nine 3 ma'rte aziqlandiriladi.

3. buzawlardi bag'iw. Buzawlardi 3 tu'rli usilda: emdirip, da'slep emdirip keyin sawip ha'm anasinan ajiratip bag'iw tiykarinda alip bariladi.

- emdirip bag'iwda siyir sawilmaydi, buzaw anasi menen birge boladi ha'm bul da'wir 8 ay dawam etedi. Bul usil go'sh bag'darindag'i qaramalshiliqta qollaniladi.

- aldin emdirip keyin sawiw usilinda buzaw tuwilg'annan keyin 5-6 ku'nge shekem anasi qasinda bolip, uwiz su'tin ishedu, son' bo'lek saqlanadi ha'm tek sawiwdan aldin emdiriledi. Kemshiligi buzawlar jaqsi o'speydi.

- buzawlardi ajiratip bag'iwda buzaw tuwilg'annan son' 3-5 ku'n anasi menen birge bolip, son' ajiratilip bag'iladi. Bunda buzaw 3 ay dawaminda ku'nige 4-6 kg g'a shekem su't ishedu. Ha'zirgi waqitta ken' qollaniladi.

4. qaramallardi semirtiwge bag'iw. Semirtiwge bag'iw mal jetistiriw texnologiyasinda aqirg'i protsess. Semirtiwge bag'iwdin' 12-15 aylig'inda 1,5 jasta go'shke tapsirilatu'g'in ha'm padadan jaramsiz dep shig'arilg'an siyirlardi, 2 jastan asqan bug'a ha'm o'gizlerdi semirtiwge bag'iw tu'rlerine ajiratiladi. Qaramallar jinisi, jasi ha'm tiri salmag'ina qarap gruppalarg'a ajiratiladi, son' norma menen bag'iladi. Semirtiwge bag'iw 3 etapqa bo'linedi. Da'slepki eki etapta arzan aziqlar beriledi, u'shinshi da'wirde tiykarinan paxta shig'indilari beriledi. U'lken jastag'i qaramallar 80-90 ku'n, jas buzawlar 120-150 ku'n bag'ilip, ortasha ku'nlik semiriwi 900-1200 gr qurawi kerek.

5. Qaramallar qanday o'nim aliniwina qarap aniqlanatu'g'in xojaliqqa paydali belgileri tiykarinda porodalar to'mendegishe klassifikatsiyalanadi:

1. Su't ushin bag'ilatug'in, yag'niy su'ti ko'p porodalar. Bul gruppaga go'sh o'nimdarlig'i ekinshi da'rejeli a'hmietke iye bolg'an porodalar kiredi. (golland, yaroslav, xolmogor, qizil-sho'l, qara-ala, Bushuev h.b. porodalar)

2. Eki tu'rli o'nim ushin bag'ilatug'in go'sh-su't bag'darindag'i porodalar (shvits, simmental, alataw h.b. porodalar).

3. Go'sh bag'darindag'i porodalar. (shortgorn, gereford, santa-gertruda, qazaqi aq bas, aberdin-angus h.t.b. porodalar) kiredi.

6-lektsiya. Qaramallardin' su't o'nimdarlig'i ha'm su't islep shigariw texnologiyasi

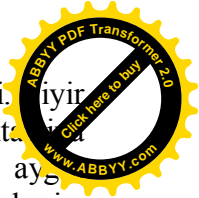
Joba:

1. Su't payda boliwi ha'm ajiralip shig'iw
2. Su't mayi
3. Laktatsiya

Qaramallar o'zinin' biologiyaliq qa'siyetlerine qaray quraminda klechatka ko'p bolg'an o'simliklerdi ha'm sanaat shig'indilarinan jaksi paydalanadi. Olar beloksiz azotli zatlar haywan belogina aylandira aladi ha'm organizmnin' proteinge bolg'an talabinin' 1/3 bo'legi (u'shten bir) sol zatlar esabinan boladi. Qaramal tiykarinan su't ha'm go'sh bag'darina bo'linedi.

1) Su't o'nimdarlig'i - bul ko'rsetkish qaramal porodalarina, bag'iwg'a, saqlawg'a ha'm paydalanuw sharayatina baylanisli. Siyirlardin' su't o'nimdarlig'i laktatsiya dawaminda, jil dawaminda alinatug'in su't mug'dari ha'm sapasi menen belgilenedi.

Su't payda boliwi ha'm ajiralip shig'iw. Su't bezinin' islew funktsiyasinda orayliq nerv sistemasi, as sin'iruw, qan aylaniw ag'zalari ha'm ishki sekretsia bezleri rol oynaydi. Bir litr su't payda boliwi ushin jelinnen 500 l qan o'tiw kerek. Su't mayi – onin' quramina 60 tu'rge shekem may kislotalari kiredi. Su't qanti (laktoza) uglevod bolip, su't bezinde sintezlenedi ha'm qan glyukozasinan payda boladi. Su't alveolalarinda su't toplanadi.

Laktatsiya – siyirlardin` tuwg`annan keyin su`tten shiqqang`a shekemgi da`wiri laktatsiya delinedi. Siyir tuwg`annan keyin qashiriw`a shekemgi o`tken da`wiri servis da`wiri delinedi. Qaramallarda laktatsiya 305 ku`n, servis da`wiri 60 ku`n esaplanadi. Siyir tuwg`annan keyin su`t mug`dari 3-4 ay shekem ko`beyip baradi ha`m buwazliqtin` 5-6 ayinda kemeyedi. Su`t o`nimdarligin esapqa alip bariw ushin qadag`alaw sawim o`tkeriw kerek. Ha`r aydin` 10-20-30 ku`nlerinde o`tkeriledi. Su`ttin` maylilig`in ha`r ku`ni, bir ayda bir ma`rte yamasa laktatsiya da`wirinde esapqa alinadi.

Qaramallar qanday o`nim aliniwina qarap aniqlanatur`in xojaliqqa paydali belgileri tiykarinda porodalar to`mendegishe klassifikatsiyalanadi:

1. Su`t ushin bag`ilatug`in, yag`niy su`ti ko`p porodalar. Bul gruppaga go`sh o`nimdarlig`i ekinshi da`rejeli a`hmiyetke iye bolg`an porodalar kiredi. (golland, yaroslav, xolmogor, qizil-sho`l, qara-ala, Bushuev h.b. porodalar)

2. Eki tu`rli o`nim ushin bag`ilatug`in go`sh-su`t bag`darindag`i porodalar (shvits, simmental, alataw h.b. porodalar).

3. Go`sh bag`darindag`i porodalar. (shortgorn, gereford, santa-gertruda, qazaqi aq bas, aberdin-angus h.t.b. porodalar) kiredi.

O`zbekstanda tiykarinan qara-ala, shvits, qizil-sho`l, bushuev, qazaqi aq bas, santa-gertruda porodaları rayonlastirilg`an. Sonin` ishinde Qaraqalpaqstan respublikasında Bozataw rayonında go`sh bag`darında rayonlastirilg`an santa-gertruda, qazaqi-aqbas qaramal porodaları bag`iladi.

7-lektsiya. Qaramallardin` go`sh o`nimdarlig`i ha`m qaramal go`shin islep shig`ariw texnologiyasi

Joba:

1. Qaramallardin`go`sh o`nimdarlig`i
2. Na`silli bug`alardi bagiw
3. Buzawlardi bag`iw

Go`sh o`nimdarlig`i – morfologiyaliq ha`m fiziologiyaliq qa`siyetlerine baylanisli. Go`sh o`nimdarlig`i soyilg`an haywan bo`leklerin` mug`dar ha`m sapa ko`rsetkishleri menen belgilenedi. Go`sh o`nimdarlig`ina baha beriwde ha`r bir kg qosimsha tiri salmaq aliw ushin ketken aziqlar mug`dari ha`m tez jetiliwshen`ligi menen belgilenedi. Mug`dar ko`rsetkishler o`siriw, bag`iw sharayati, prodasi, jinisina baylanisli. Go`shtin` sapasi morfologiyaliq, gistologiyaliq, ximiyaliq ha`m da`mi siyaqli qa`siyetleri menen belgilenedi. 3 ayliqtan joqari jastag`i qaramal go`shi – mal go`shi, 3 ayg`a shekemgi bolg`an jas mal go`shi – buzaw go`shi delinedi.

Go`sh o`nimdarlig`in esapqa aliw. Haywannin` soyilg`annan keyingi salmag`i degende denesinin` ishki mayi menen birgelikte awirlig`i tu`siniledi. Soyilg`annan keyingi shig`imi degende – soyg`annan keyingi salmag`inin` soyiwdan aldin`g`i tiri salmagina bolg`an qatnasi tu`siniledi ha`m bul ko`rsetkish 55-60% quraydi.

3. Qaramallardi belgili ratsion menen ko`p elementler boyinsha normallastirip bag`iw kerek.

1. sawin siyirlardi bag`iw. Sawin siyirdi bag`iw normasi olardin` salmag`i, sawip aling`an su`t mug`dari ha`m su`ttin` maylilig`in esapqa alg`an halda du`ziledi. Sawin siyirlar uliwma ratsionina 1-3 a.b. qosip bag`iladi. Eger bul siyirlardan sawip aling`an su`t mug`darina ta`sir etse, ol wakitta siyirg`a ja`ne qosimsha aziq beriledi.

2. na`silli bug`alardi bagiw. na`silli bug`alardi jaqsi paydalanuw ha`m bul mu`detten dawamlilig`i olardi toliq bahali aziqlar menen bag`iw da`rejesine baylanisli. Bug`alardi bag`iw normasi olardin` jasi, semizligi ha`m na`silshilikte paydalanuw esapqa alg`an halda du`ziledi. Buzawlar ratsionina sapali pishen, tamir miyweliler, kontsentrati aziqlar kiritiledi. Bug`alar ku`nine 3 ma`rte aziqlandiriladi.

3. buzawlardi bag`iw. Buzawlardi 3 tu`rli usilda: emdirip, da`slep emdirip keyin sawip ha`m anasinan ajratip bag`iw tiykarinda alip bariladi.

- emdirip bag`iwda siyir sawilmaydi, buzaw anasi menen birge boladi ha`m bul da`wir 8 ay dawam etedi. Bul usil go`sh bag`darindag`i qaramalshiliqta qollaniladi.

- aldin emdirip keyin sawiw usilinda buzaw tuwilg`annan keyin 5-6 ku`nge shekem anasi qasinda bolip, uwiz su`tin ishedu, son` bo`lek saqlanadi ha`m tek sawiwdan aldin emdiriledi. Kemshiligi buzawlar jaqsi o`speydi.

- buzawlardi ajratip bag`iwda buzaw tuwilg`annan son` 3-5 ku`n anasi menen birge bolip, son` ajratilip bag`iladi. Bunda buzaw 3 ay dawaminda ku`nige 4-6 kg g`a shekem su`t ishedu. Ha`zirgi waqitta ken` qollaniladi.

4. qaramallardi semirtiwge bag`iw. Semirtiwge bag`iw mal jetistiriw texnologiyasinda aqirg`i protsess. Semirtiwge bag`iwdin` 12-15 aylig`inda 1,5 jasta go`shke tapsirilatur`in ha`m padadan jaramsiz dep

shig'irilgan siyirlardi, 2 jastan asqan bug'a ha'm o'gizlerdi semirtiwge bag'iw tu'rlerine ajratiladi. Qaramallar jinishi, jasi ha'm tiri salmag'ina qarap gruppalarg'a ajratiladi, son' norma menen bag'lanir. Semirtiwge bag'iw 3 etapqa bo'linedi. Da'slepki eki etapta arzan aziqlar beriledi, u'shinshi da'wira tiykarinan paxta shig'indilari beriledi. U'lken jastag'i qaramallar 80-90 ku'n, jas buzawlar 120-150 ku'n bag'ilip, ortasha ku'nlik semiriwi 900-1200 gr qurawi kerek.

5. Qaramallar qanday o'nim aliniwina qarap aniqlanaturg'in xojaliqqa paydali belgileri tiykarinda porodalar to'mendegishe klassifikatsiyalanadi:

1. Su't ushin bag'ilatug'in, yag'niy su'ti ko'p porodalar. Bul gruppag'a go'sh o'nimdarlig'i ekinshi da'rejeli a'hmiyetke iye bolgan porodalar kiredi. (golland, yaroslav, xolmogor, qizil-sho'l, qara-ala, Bushuev h.b. porodalar)
2. Eki tu'rli o'nim ushin bag'ilatug'in go'sh-su't bag'darindag'i porodalar (shvits, simmental, alataw h.b. porodalar).
3. Go'sh bag'darindag'i porodalar. (shortgorn, gereford, santa-gertruda, qazaqi aq bas, aberdin-angus h.t.b. porodalar) kiredi.

O'zbekstanda tiykarinan qara-ala, shvits, qizil-sho'l, bushuev, qazaqi aq bas, santa-gertruda porodolari rayonlastirilgan. Sonin' ishinde Qaraqalpaqstan respublikasinda Bozataw rayoninda go'sh bag'darinda rayonlastirilgan santa-gertruda, qazaqi-aqbas qaramal porodolari bag'iladi.

8-lektsiya. Qoyshiliqtin' a'hmiyeti. Qoylardin' biologiyaliq qa'siyetleri. Qoyshiliqtan alinatug'in o'nimler. Qoy porodolari.

Joba:

1. Qoyshiliqtin' ha'zirgi awhali.
2. Qoylardin' biologiyaliq qa'siyetleri.
3. Qoylardi bag'iw protsessleri.
4. Qoy porodolari klassifikatsiyasi.

Qoyshiliq sharwashiliqtin' jetekshi tarawi bolip, O'zbekstanda ju'da' ken' tarqalg'an. O'zbekstanda bag'ilatug'in qoylardin' 70% qarako'l qoylari quraydi. O'zbekstanda jaylawlardin' o'nimdarlig'in asiriw joli menen qarako'l qoylar sanin asiriw mu'mkin. Qoylardan ha'r qiyli o'nim ju'n, qarako'l teriler, go'sh, may ha'm ayirim jag'daylarda su't alinadi. Ha'zirgi waqitta O'zbekstanda go'sh-ju'n jetistiriw maqsetinde taw aldi ha'm tawli zonalarda tiykarinan jumsaq ha'm yarim jumsaq ju'nli qoylar o'rshilip, bular barliq bas sannin' 30% quraydi. Sonday-aq go'sh zapasin ko'beytiw maqsetinde jaydari, saradja, gissor qoylari o'rshitiledi. Respublikamizda qarako'lshilikni rawajlandiriw maqsetinde «Qarako'l» birlespesi sho'lkemlestirilgen. Olar tiykarinan Jizzax, Qashqadarya, Surxandarya, Buxara, Samarkand walayatlarinda ha'm Qaraqalpaqstan respublikasinda ken' tarqalg'an. Qaraqalpakstan respublikasinda qarako'lshilik penen shug'illanaturg'in 8 shirket xojalig'i bolip, olar qara, sur ha'm ko'k ren'degi teriler jetilistiriw menen shug'illanadi. Bunnan tisqari 1 na'silshilik ka'rxanasi ha'm 2 mal semirtiw bazasi bar.

Qoylardin' uzaq jol ju'riwi ha'm az otli jaylawlardan paydalana aliwi olardin' biologiyaliq ka'siyetlerinen biri esaplanadi. Qoylardin' ha'r qiyli porodolari, sirtqi ko'rinisi ha'r qiyli bolganlari da o'z-ara shag'ilisadi ha'm ko'beyiwge toliq jaramli na'sil beredi. Qoylardin' ju'n o'nimdarlig'i. Qoy ju'ni fiziko-ximiyaliq ha'm texnologiyaliq qa'siyetlerine qaray, toqimashiliq, gilem ha'm palas-kiyiz sanaati ushin ju'da' bahali shiyki zat esaplanadi. Ju'nin' tiykarig'i fiziko-texnologiyaliq qa'siyetleri to'mendegilerden ibarat: uzinlig'i, jin'ishkeligi, jiltiraqlig'i, ren'i, ig'allig'i, taza ju'n shig'imi. Ju'n o'nimdarlig'in bahalawda ha'r bir qoydan jil dawaminda ha'm ha'r qirqip alinatug'in ju'n mug'dari esapqa alinadi. Jumsaq ju'nli ha'm yarim jumsaq ju'nli koylar jilina 1 ma'rte-ba'ha'rde, dag'al ju'nli qoylar jilina eki ma'rte ba'ha'rde ha'm gu'zde qirqiladi. Ba'ha'rde ha'm ku'zde barlig'i 2,0-2,5 kg ju'n o'nimdarlig'ina iye, ba'ha'rgi 1,2-3,8, gu'zde 0,8-1,0 kg di quraydi. Qarako'l qoylarinin' ju'n shig'imi ba'ha'rde 80-85%, gu'zde 90-95% ti quraydi. Qoylardin' go'sh o'nimdarlig'i. Qoylardin' o'siwi, rawajlanivi ha'm sarplang'an ot-jemdi qaplawi ha'm tiri salmag'i, soyilg'andag'i sapasi go'sh o'nimdarlig'inin' tiykarig'i ko'rsetkishleri esaplanadi. Qoylardin' bag'dari, semizligi, jinishi, jasi, konstitutsiyasi semiriw tezligine, qoy go'shi sapasina ta'sir etedi. Jaydari, saradja, gissar qoy porodalarinan joqari sapali go'sh, may alinadi. Qoylardi bir jasqa shekem soyiw ekonomikalig jaqtan na'tiyje beredi. Qoylardi go'shke tapsiriw ushin arnawli tu'rde semirtiwge bag'iladi yamasa otlatip semirtiledi. Qarako'lshilikte tiykarinan jasina qarap otardan ajratip aling'an sawliq ha'm qoshqarlar, barra terisi talabina juwap bermeytug'in sapasiz qozilar go'sh ushin soyiladi. Qoylarda soyim shig'imi 40-65% ti quraydi. Qarako'l (barra) teri o'nimdarlig'i. 1-2-3 ku'nlik qozilardin' terisi barra teri delinedi. Barra teri qarako'l ha'm su'tti ko'p beriwshi qoy porodalarinan alinadi. Qarako'l teri ma'mleketimizde ha'm shet ellerde joqari bahalanadi.

Qarako'l terinin` sapasina baha beriwde tiykarinan buyralaniw formasi, o`lshemi, tig`izlig`i, jil` qilig`i, talshiq-lari ha`m ren`i esapka alinadi. Barra terinin` o`lshemi 700 sm kv. kem bolmawi k. Qarako'l terilerinin` ren`i ha`r qiyli: qara, ku`lren`, sur, qon`ir, guligaz boladi. Qara ren` tiy-karg`i ras-esaplanadi. Qarako'l terilerinin` sapasi qoylardin` na`siline ha`m olardi bag`iw sharayatina baylanisli boladi.

3. O`zbekstan sharayatinda qoylar jil dawaminda jaylawda bag`iladi, bul olardan arzan o`nim jetistiriwge mu`mkinshilik beredi. Qoylardi ha`r qiyli klimat sharayatinda bag`iw normasi ha`r qiyli boladi. Bunda olardin` porodasi esapqa alinadi. Qoylardin` jag`dayi, olardin` ot-jemge ha`m basqa sharayatlarga`a bolg`an talabi ha`m qatnasi jil dawaminda o`zgerip turadi. Qoylar jaylawda jaqsi otlatilg`anda su`t bermeytug`in sawliqlar, qoshqarlar ha`m pishilgen qoylar qosimsha aziq bermese de o`z salmag`in asirip baradi. Jas qozilar avgust ortalarinda anasinan ajratiladi. Ana qoylardin` na`sil beriw ha`m qoshqarlardin` tuqimlandiriw qa`bileti olardin` semiriw da`rejesine baylanisli. Sonliqtan qashiriw ma`wsiminde qoylardi otlarga`a bay jaylawlarda bag`iw kerek. Qashiriwg`a 1-1,5 ay qalg`anda qoshqarlarga`a ku`nine 0,5-0,8 kg konsentrat aziq ha`m qashiriw da`wirinde 0,8-1 kg konsentrat aziq beriledi. Ana qoylarga`a jergilikli dag`al aziq ha`m konsentrat aziq aralaspasi ku`nine 100-120 kg nan semiretug`in mug`darda beriledi. Jaylawda otlatiw mu`mkinshiligi bolmay qalg`an jag`dayda bag`iw ushin dag`al ot-jem ha`r bir bas qoyg`a 1,5 ts ha`m konsentratlar 20 kg g`a shekem bolg`an aziq zapasi g`amlanadi. Qarako'l qoylar jil dawaminda jaylawdan keminde 7-8 ts tu`rli aziq jewi kerek, bul 370-400 aziq birligin quraydi. Qoylardi otlatip semirtiwi ha`m semirtiwiwge bag`iw. Qoylar basqa tu`rdegi haywanlarga`a qarag`anda ha`r qiyli jaylawlarda otlatip semirtiwiwge jaqsi iykemlesedi. Bunda az miynet sarplanadi, aling`an qoy go`shi arzan boladi. Qoylar jaylawda erte ba`ha`rde ha`m jazdin` aqiri ha`m gu`zde otlatip semirtiledi. U`lken jastag`i ana qoylardan ha`m otardan jaramsiz qiling`an qoylardan du`ziletug`in otardin` u`lkenligi 500-600 basqa jetedi. Otardan jaramsiz qiling`an u`lken jastag`i qoylardi otlatip semirtiwiw jaqsi alip barilsa, olar 60-70 ku`n ishinde joqari da`rejedegi semizlikke jetedi ha`m tiri salmag`i 45-47 kg nan artadi. Qoylardi semirtiwiwge bag`iwda 100-120 bastan gruppa du`ziledi. Bunda qoylardin` jasi ha`m semizlik da`rejesi esapqa alinadi. Qoylar tiykarinan shigit sheluxasi ha`m mayda gu`njara menen semirtiwiwge bag`iladi. Semirtiwiwge bag`iw da`wiri 60-80 ku`nge jetedi. Soyiw waqtina kelip olardin` tiri salmag`i 45-50 kg g`a jetedi.

4. Ha`zirgi waqitta du`nyada qoylardin` 350 porodasi bar. Bul porodalardin` ayirimlari o`nimdarlig`i, biologiyaliq qa`siyetleri boyinsha bir-birine uqsaydi, ayirimlari keskin parq qiladi. Ha`zirgi waqitta qoylardin` tiy-karg`i o`nimdarlig`i boyinsha M.F.Ivanov islep shiqqan xojaliq klasifikatsiyasidan paydalaniladi. Usi klassifikatsiyaga`a muwapiq o`rshitetug`in barliq qoy porodalari ju`n qaplaminin` sipatlamasi boyinsha 4 gruppaga`a bo`linedi. 1. Jumsaq ju`nli qoy porodalari: groznenskiy, salskiy, azerbayjan taw merinoslari, askaniy, kavkaz, altay, qubla qazaxstan qoy porodalari, prekos, qazax arxar merinosi, zabaykal, krasnoyarsk, gruziya jumsaq ju`nli qoylari, qubla Ural qoy porodalari ha`m basqalar. 2. Yarim jumsaq ju`nli qoy porodalari: tsigay, gruzin qoylari, linkoln, romni-marsh, border-peyster, gorkiy, gempshir, shropshir, oksfordshir, kavkaz ha`m tyanshan qoylari h.b. kiredi. 3. Dag`al ju`nli qoy porodalari: romanov, gissar, jaydari, qazax ha`m qirg`iz qoylari, qarako`l, sokolsk, bokinsk, mixnovsk, cherkas, bakursk, tushinsk, balbas, mazex, karachaevisk, lezgin, imeretinsk, tawli karpatsurkana ha`m buryat qoylari kiredi.

4. Yarim dag`al ju`nli qoy porodalari: saradja ha`m ta`jik qoylari kiredi. Qoy porodalarin u`yrenge birinshi gezekte qoydin` porodasi, kelip shig`iwi, tiri salmag`i, alinatug`in ju`n mug`dari, sapasi, konstitutsiyasi ha`m ekstererine baha beriledi.

10-lektsiya. Qo'ylar o'nimdarlig'i ha'm qo'yshilik o'nimlerin islep shig'ariw texnologiyasi

1. Qo'ylardin` ju'n o'nimdarlig'i.
2. Qo'ylardin` go'sh o'nimdarlig'i.
3. Qarako'l (barra) teri o'nimdarlig'i.

Qo'ylardin` uzaq jol ju'riwi ha'm az otli jaylawlardan paydalana aliwi olardin` biologiyaliq qa'siyetlerinen biri esaplanadi. Qo'ylardin` ha'r qiyli porodaları, sirtqi ko'rinisi ha'r qiyli bolg'anlari da o'z-ara shag'ilisadi ha'm ko'beyiwge toliq jaramli na'sil beredi.

Qo'ylardin` ju'n o'nimdarlig'i. Qoy ju'ni fiziko-ximiyaliq ha'm texnologiyaliq qa'siyetlerine qaray, toqimashiliq, gilem ha'm palas-kiyiz sanaati ushin ju'da bahali shiyki zat esaplanadi. Ju'nin` tiykarg'i fiziko-texnologiyaliq qa'siyetleri to'mendegilerden ibarat: uzinlig'i, jin'ishkeligi, jiltiraqlig'i, ren'i, ig'allig'i, taza ju'n shig'imi. Ju'n o'nimdarlig'in bahalawda ha'r bir qoydan jil dawamında ha'm ha'r qirqip alinatug'in ju'n mug'dari esapqa alinadi. Jumsaq ju'nli ha'm yarim jumsaq ju'nli ko'ylar jilina 1 ma'rte-ba'ha'rde, dag'al ju'nli qo'ylar jilina eki ma'rte ba'ha'rde ha'm gu'zde qirqiladi. Ba'ha'rde ha'm ku'zde barlig'i 2,0-2,5 kg ju'n o'nimdarlig'ina iye, ba'ha'rgi 1,2-3,8, gu'zde 0,8-1,0 kg di quraydi. Qarako'l qo'ylarinin` ju'n shig'imi ba'ha'rde 80-85%, gu'zde 90-95% ti quraydi. Qo'ylardin` go'sh o'nimdarlig'i. Qo'ylardin` o'siwi, rawajlanıwi ha'm sarplang'an ot-jemdi qaplawi ha'm tiri salmag'i, soyilg'andag'i sapasi go'sh o'nimdarlig'inin` tiykarg'i ko'rsetkishleri esaplanadi. Qo'ylardin` bag'dari, semizligi, jinisi, jasi, konstitutsiyasi semiriw tezligine, qoy go'shi sapasına ta'sir etedi. Jaydari, saradja, gissar qoy porodalarinan joqari sapali go'sh, may alinadi. Qo'ylardi bir jasqa shekem soyiw ekonomikalıq jaqtan na'tiyje beredi. Qo'ylardi go'shke tapsiriw ushin arnawli tu'rde semirtiwig'e bag'iladi yamasa otlatip semirtiledi. Qarako'lshilikte tiykarinan jasına qarap otardan ajiratip aling'an sawliq ha'm qoshqarlar, barra terisi talabına juwap bermeytug'in sapasız qozılar go'sh ushin soyiladi. Qo'ylarda soyim shig'imi 40-65% ti quraydi. Qarako'l (barra) teri o'nimdarlig'i. 1-2-3 ku'nlik qozılardin` terisi barra teri delinedi. Barra teri qarako'l ha'm su'tti ko'p beriwshi qoy porodalarinan alinadi. Qarako'l teri ma'mleketimizde ha'm shet ellerde joqari bahalanadi. Qarako'l terinin` sapasına baha beriwde tiykarinan buyralaniw formasi, o'lshe mi, tig'izlig'i, gu'li, jiltiraqlig'i, talshıqlari ha'm ren'i esapka alinadi. Barra terinin` o'lshe mi 700 sm kv. kem bolmawı kerek. Qarako'l terilerinin` ren'i ha'r qiyli: qara, ku'lren`, sur, qon'ir, guligaz boladi. Qara ren` tiykarg'i ren` esaplanadi. Qarako'l terilerinin` sapasi qo'ylardin` na'siline ha'm olardi bag'iw sharayatına baylanisli boladi.

3. O'zbekstan sharayatında qo'ylar jil dawamında jaylawda bag'iladi, bul olardan arzan o'nim jetistiriwig'e mu'mkinshilik beredi. Qo'ylardi ha'r qiyli klimat sharayatında bag'iw normasi ha'r qiyli boladi. Bunda olardin` porodasi esapqa alinadi. Qo'ylardin` jag'dayi, olardin` ot-jemge ha'm basqa sharayatlarga bolg'an talabi ha'm qatnasi jil dawamında o'zgerip turadi. Qo'ylar jaylawda jaqsi otlatilg'anda su't bermeytug'in sawliqlar, qoshqarlar ha'm pishilgen qo'ylar qosimsha aziq bermese de o'z salmag'in asirip baradi. Jas qozılar avgust ortalarında anasinan ajratiladi. Ana qo'ylardin` na'sil beriwı ha'm qoshqarlardin` tuqimlandiriw qa'bileti olardin` semiriw da'rejesine baylanisli. Sonliqtan qashiriw ma'wsiminde qo'ylardi otlarg'a bay jaylawlarda bag'iw kerek. Qashiriwg'a 1-1,5 ay qalg'anda qoshqarlarga ku'nine 0,5-0,8 kg kontsentrati aziq ha'm qashiriw da'wirinde 0,8-1 kg kontsentrati aziq beriledi.

10-lektsiya. Jilqishiliqtin` a'hmiyeti, biologiyaliq qa'siyetleri jilqishiliqtan alinatug'in o'nimler. Jilqi porodaları.

Joba:

1. Jilqishiliqtin` xaliq xojalig'indag'i a'hmiyeti
2. Jilqishiliq o'nimleri ha'm olardin` biologiyaliq qa'siyetleri
3. At sporti
3. Jilqi porodaları

Jilqishiliq - sharwashiliq tarawında g'i en` kerekli ha'm arzan o'nim jetistiretug'in taraw bolip olardan jilqi go'sh aliw menen birge qimbatli ha'm dietaliq bolg'an qimiz alinadi. Qimiz o'zinin` qurami boyınsha basqa haywanlar su't o'niminen qalispaydi. Keyingi jillari meditsina tarawi alimlari pikirinshe qimiz o'nimleri o'kpe kesellikleri ushin shıpa ekenligi ha'mde onin` aldin aliw yag'niy profilaktika ushin a'hmiyeti u'lken ekeni da'lillep berilgen. O'zbekstan shara-yatında jilqi tiykarinan Jizzax, Qashqada'rya, Surxanda'rya ha'm bizin` Qaraqalpaqstan Respublikamızda ken` tarqalg'an. Jilqılar arzan o'nim jetistiriw deregi bolip esaplanadi. Se-bebi jil dawamında jaylaw otlarinan paydalanadi, qis aylarında bolsa kontsentrata, yag'niy arpa beriledi. Jilqılardin` biologiyaliq qa'siyetlerinen biri ha'r-tu'rli klimat

atlar bularg`a shidamlilig`i, tez ko`nigip ketiwi bolip tabiladi. Jilqilar tiykarinan uzaq o`mir su`ri bo`ladi. Hayvanlar qatarina kiredi, ular 20-22 jil o`mir kiredi. Ha`r bir jilqi orta esapta o`z o`miri dawaminda qatnashib yashay beret balalaydi. Atlardi aziqlandiriw onsha ko`p mashqala talap qilmaydi, sebebi olar jaylawlarida maksimal paydalanatug`in haywanlar bolip, olardi artiqsha qa`rejet sarplawg`a orin joq. Qarri atlar semirttiriw ushin bag`ilg`anda ratsionda 70% kontsentrat boliwi tiyis. Ratsionda qaysi uglevod bolsa, atlardin` islewi sonsha ko`p boladi. Atlarg`a ratsion du`ziwde ha`r-bir 100 kg tiri awirlig`ina 2 aziq birligi beriledi. Qis aylarinda ratsionnin` 30-40 % kontsentrat boliwi tiyis. At sporti ju`da` qa`dim zamanlardan beri bolip, du`nyada en` ko`p tarqalg`an sport o`nimlerinen to`mendegilerdi aytiw mu`mkin. Atda sekiriw jarisi yag`niy Manej ishinde biyiklikke sekiriw bolip bunda 14-16 ma`rte biyiklikke atlar sekiredi. Uzaqliqqa juwiriw - bul sportinin` ken` taralg`an tu`rlerinen biri bolip pu`tkil du`nya ju`zinde bul sport tu`rinen ko`p paydalanadi. Evropa ma`mleketlerinde bul sport tu`rine w do`n`gelekli arba tirkew arqali a`melge asiriladi. O`zbekstanda tiykarinan Qashqada`rya, Surxanda`rya ha`m Jizzax walayatlarinda Ko`pkari at oyinlari ko`p ush-iraydi. Bunda ilaq yag`niy eshki terisi ortag`i taslanip, aldin alip kelgen at iyesi siyliqlanadi. At jarislari alip barilatug`in ha`m u`yrenetug`in jer ippodrom dep aytiladi. At zatlari o`zinin` bag`darina qaray to`mendegilerge bo`linedi.

1. Juwiriw yamasa at sportinda qatnasatug`in atlar bularg`a Axalteke, arab, terskiy zatlari kiredi.
2. Juwiriw shinig`iwlarin alip baratug`in atlar bularg`a qustanay, budenniy, donskiy atlari.
3. Jen`il shinig`atug`in atlar bularg`a Orlov rus zati kiredi.
4. Orta shinig`atug`in atlar, bularg`a Latviya, toriy zatlari kiredi.
5. Awir, Sovetskiy zatlari kiredi.

Axalteke zati. En` qa`dingi zatlardan esaplanip bunnan 2000 jil burin tu`rkmenstanda shig`arilg`an. Bul at o`zinin` uzin ayaqlari menen basqalardan ajralip turadi. Axalteke zami qizg`ish ren`de boladi Issi klimatlarg`a ju`da` shidamli` ayaq uzinlig`i- 155 sm, ko`kirek aylanasi- 176sm, tuyaq su`yegi aylanasi- 18,9 sm Arab zati. Arab yarim aralinda keyingi ju`z jil ishinde bir zattqp talap ju`da` artip kekeni arab ati og`ada quramalasip ayrim qimbatli biologiyaliq qa`siyetleri menen ajiralip turadi. Bul atlar marafon juwiriwlarinda qatnasatug`in bolip qumli, issi klimatlarg`a ju`da` shidamli haywan. Ayaq uzinlig`i -150 sm, ko`kirek aylanasi- 170-175 sm, tuyaq su`yegi- 30 sm. Don zati. Bul don qazaqlarinin` qa`dimlerden paydalanip kiyatirg`an zatlarinin` biri bolip, don kabaleriyasinda sol atlar minilgen. Ayaq uzinlig`i - 162sm, ko`kirek aylanasi - 195 sm, tuyaq su`yegi - 20 sm. Ha`zirgi ku`nde Qaraqalpaqstanda jilg`ishiliq Bozataw, moynaq rayonlarinda ken` taralg`an.

11-lektsiya. Sharwashiliqtin` a`hmiyeti. Shoshqalardin` biologiyaliq qa`siyetleri. Shoshqa go`shin islep shig`ariw texnologiyasi. Shoshqa porodaları.

Joba:

1. Shoshqalardin` xojaliq ha`m biologiyaliq qa`siyetleri.
2. Pada du`zilisi ha`m qurami.
3. Shoshqalardi semirtiwge bag`iw tu`rleri.
4. Shoshqashiliqtin` tiykarig`i bag`darlari ha`m shoshqa porodaları

Shoshqashiliq sharwashiliqta en` paydali taraw bolip, go`sh, may ha`m basqada bahali shiyki zat berip qoymastan ha`r jili 2-3 ma`rte shoshqa balasin beriwi menen de u`lken a`hmiyetke iye.

Ha`zirgi waqitta shoshqalardi mexanizatsiyalastirilg`an iri fermalarda sanaat usilinda o`rshitiw ha`m shag`ilistiriw ushin sanaat kompleksleri qurilg`an. Bul komplekslerde shoshqalardi bag`iwda, qalalarda asxanalar, ka`rxanalardag`i shig`atug`in bahali aziqlardan paydalanuw ma`selesi qoyilgan.

Ha`zirgi en` jaqsi shoshqa porodaları Aziya ha`m Evropa shoshqalarinin` a`wladların shag`ilistiriw na`tiyjesinde jetistirilgen.

O`nimdarlig`i. Jaqsi sharayatta ana shoshqalar 10-12 bala, ayirim rekordlari 14-16 bala tuwadi. Buwazliq da`wiri 112-114 ku`n. Ha`r bir ana shoshqa jilina 2 ma`rte bala berip, 20 g`a shekem bala aliw mu`mkin.

Tez jetiliwshen`ligi. Shoshqa balalarinin` salmag`i 6-7 ayliqta 90-110 kg ha`m onnan da awir salmaqqa iye boladi. Ha`r bir ana shoshqadan jilina 15-20 dan artiq shoshqa go`shi alinadi. Porodali shoshqalar 9-10 aylig`inda padani toltiriw ushin qashiriladi. 13-14 aylig`inda na`sil bere baslaydi.

Shoshqalardin` soyilg`andag`i go`shi olardin` porodasi, jasi ha`m semizlik da`rejesine baylanisli boladi. 90-110 kg salmaqtag`i shoshqalar soyilg`anda 72-75%, 140-180 kg – 77-80%, jaqsi bag`ilsa 82-85% go`sh, may alinadi. Sarplang`an aziqti qaplawi. Toliq bahali aziqlar menen bagilg`an shoshqa balaları 1 kg semiriw ushin 3,5-4 aziq birligi, u`lken jastag`i shoshqalar 5-6 aziq birligin sarplaydi. Sonin` ushin shoshqalardi 7 ayg`a deyin bag`iw maqsetke muwapiq boladi. Shoshqalar organizminde energiyasinin` 32% ge deyingi bo`legin sarplaydi. Go`shtin` sapasi. Shoshqa go`shinde temir ha`m V gruppа vitaminleri

belokka bay, suw mug'dari az boladi. Onin` 90-95%i sin`iriledi. Shoshqalardin` biologiyaliq qashirish ushuni qaytadan ku`yge keledi. Ku`yge kelgen shoshqalar 2 ma`rte qashiriladi. Birinshi ma`rte ku`yge kelgennen keyin 15-20 saat o`tkennen son` qashiwi jaqsi na`tiyje beredi ha`m 2-shi ma`rte qashirilg`anda 12-14 saat o`tkennen son` qashiriw jaqsi na`tiyje beredi. Shoshqalar 1-ma`rte 9-10 aylig`inda ortasha tiri salmag`i 130 kg bolg`anda qashiriladi. Erkek shoshqalar 11-12 aylig`inan baslap qashiriw jumislarinda paydalaniladi. Bunda olardin` tiri salmag`i 150 kg boliwi kerek.

Xojaliqlarda erkek ha`m urg`ashi shoshqalardan tiykarinan 4-5 jil paydalaniladi. Shoshqalardin` a`hmiyetli biologiyaliq qashirish ushuni qaytadan ku`yge keledi. Ku`yge kelgen shoshqalar 2 ma`rte qashiriladi. Birinshi ma`rte ku`yge kelgennen keyin 15-20 saat o`tkennen son` qashiwi jaqsi na`tiyje beredi ha`m 2-shi ma`rte qashirilg`anda 12-14 saat o`tkennen son` qashiriw jaqsi na`tiyje beredi. Shoshqalar 1-ma`rte 9-10 aylig`inda ortasha tiri salmag`i 130 kg bolg`anda qashiriladi. Erkek shoshqalar 11-12 aylig`inan baslap qashiriw jumislarinda paydalaniladi. Bunda olardin` tiri salmag`i 150 kg boliwi kerek.

2. Pada du`zilisi ha`m qurami. Bul padadag`i ha`r tu`rli jastag`i ha`m jinistag`i erkek shoshqalar, urg`ashi shoshqalar, padani toltiratuq`in-anasinan ajratilg`an, emetug`in (2 ayliqqa shekem bolg`an) sonin` menen birge xojaliqta sho`lkemlestirilgen semirtiwig`e bag`ilatug`in shoshqa balalari ha`m padadan jaramsiz dep shig`arilg`an u`lken shoshqalardin` protsent esabindag`i qatnasi esaplanadi. Erkek shoshqalar sani. Qolda qashiriwda ha`r 10-15 urg`ashi shoshqa ushin 1 erkek shoshqa, al jas birinshi qashiriw jasindag`i shoshqalar ushin ha`r 20 shoshqag`a 1 erkek shoshqa saqlaniwi kerek. Jasalma uriqlandiriwda bolsa, 1 erkek shoshqa spermasi menen 50-100 urg`ashi shoshqa uriqlandiriladi. Erkek shoshqadan jil dawaminda tiykarinan na`silshilik ushin paydalanilatug`in 500 den artiq shoshqa balasin jetistiriw mu`mkin. Erkek shoshqalardin` to`mendegi jas gruppalarinin` boliwi maqsetke muwapiq esaplanadi: 1-2 jasqa shekem bolg`an shoshqalar - 35% , 2-3 jasli shoshqalar - 30% , 3-4 jasli shoshqalar - 20% , 4-5 jasli shoshqalar - 10% , 5 ha`m onnan u`lken jastag`ilar 5% boliw kerek. Tiykarg`i ana shoshqalar. Tiykarg`i padadag`i aldin`g`i buwazlig`i tekserilgen en` jaqsi shoshqalar esaplanadi. Sanaat ko`lemindegi xojaliqlarda olardin` ko`p tuwiwshilig`i 10-11 shoshqa balasidan ibarat bolip, balalarinin` tiri salmag`i o`z-ara ten` boliwi, tuwilg`andag`i ortasha salmag`i 1,2 kg nan, 1 aylig`inda 60 kg nan kem bolmawi kerek. Ana shoshqalar padasi to`mendegishe 2-3 jastag`ilar-50% , 3-4 jastag`ilar-35% , 4 jastan u`lkenleri-15% kem bolmawi kerek.

3. Shoshqalardi semirtiwig`e bag`iw tu`rleri. Shoshqalar go`sh ha`m may konditsiyalarina shekem semirtiledi. Semirtiwdin` bul usilinda shoshqalardan paydalaniw na`tiyeligi artadi. 1 kg qosimsha tiri salmaq esabina kem aziq sarplanadi, o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi arzanlaydi ha`m xaliq ko`p talap etetug`in jumsaq, mayi az go`sh alinadi. Go`sh ushin bag`iw. 3,5-4 aylig` shoshqa balalari go`sh ushin tez bag`ilip, tiri salmag`i 100-120 kg g`a jetkende, yag`niy 6-8 aylig`inda go`shke tapsiriladi. Bekon ushin bag`iw. Go`shke bag`iwdin` ayriqsha tu`ri bolip, bunda o`nim sapasina, tan`lap aling`an haywang`a ha`m beriletug`in aziqqa salistirma biraz joqari talaplar qoyiladi. Arnawli bo`leklerge bo`lingen omirtqa bag`anasinan ajratilip jeke usilda tuzlang`an, maydalang`an jas shoshqa go`shine bekon delinedi. Go`sh-may ushin bag`ilatug`in shoshqalar. Bunday shoshqalar may ushin ha`m go`sh ushin arnawli bag`ilatugin shoshqalar tipi aralig`inda boladi. Bunday tiptegi shoshqalar toliq bahali aziqlar menen tez bag`ilip, soyilg`anda olardan joqari sort bekon tayarlaw mu`mkin bolg`an jumsaq go`sh alinadi. Padadan jaramsiz dep shig`arilg`anlari semirtiwig`e bag`ilip, olardan teri asti may qatlami qalin` bolg`an mayli go`sh alinadi. Shoshqalardi semiz konditsiyag`a semirtiwig`e bag`iw. Bul maqsette kem o`nimdarli urg`ashi shoshqalar (balalari ajratilg`annan keyin) sonday-aq padadan jaramsiz dep tabilg`an tiykarg`i erkek ha`m urg`ashi shoshqalar bag`iladi. Bunda en` a`hmiyetlisi go`sh sapasin jaqsilaw ha`m mu`mkinshiligi barinsha sapali shoshqa mayin aliw bolip tabiladi. III. Shoshqashiliqtin` tiykarg`i bag`darlari ha`m shoshqa porodaları. Shoshqalar o`nim bag`darina qaray 3 tipi ha`m xojaliq klassifikatsiyasi qabil qiling`an. May bag`dari, go`sh bag`dari ha`m go`sh-may bag`dari. Shoshqa porodaları. Ha`zirgi ku`nde shoshqalardin` 14 porodasi ha`m 20 dan artiq poroda gruppaları jaratilg`an. Aq shoshqa porodasi. Bul poroda Angliyada XIX a`sirde jaratilg`an bolip, jergilikli kem o`nimdarli shoshqalardi Qitay ha`m Roman porodaları menen shag`ilistiriw na`tiyjesinde joqari o`nimdarli, tiri salmag`i 250-300 kg keletug`in shoshqalar aling`an. Jaqsi semirgen balalari 6-7 aylig`inda 90-100 kg salmaqqa iye boladi. 1 jilda 2 ret balalaydi. Ha`r balalag`anda 10-12 bala tuwadi. Ukraina aq sho`l porodasi. Bul poroda M.F. Ivanov ta`repien Ukrainanin` jergilikli shoshqasin iri aq shoshqa menen shag`ilistiriw na`tiyjesinde kelip shiqqan. Ren`i aq. Erkeklerin` tiri salmag`i 250 -300 kg, urg`ashilar shoshqalarda 230-235 kg. 7-8 aylig`inda 95-100 kg tiri salmaqqa iye boladi. Ha`r balalag`anda 10-12 bala tuwadi. Mirgorod porodasi. Bul poroda Poltava oblasti Mirgorod rayonında jergilikli qara ala shoshqalardi iri aq berkshir, temvor porodaları menen

shag'istiriw na'tiyjesinde kelip shiqqan. Ren'i qara ala. May ushin bag'iladi. Erkeklerinin tiri salmag'i 230-250 kg, urg'ashilari 200-230 kg. Basqa qa'siyetleri Ukraina aq sho'l porodasina uqsas boladi. Orel porodasi. Bul poroda Yaroslavl oblastinda Evropa shoshqalarin iri aq ha'm Angliya porodasi menen shag'istiriw na'tiyjesinde jaratilgan. Ren'i aq, may ushin bag'iladi. Erkeklerinin tiri salmag'i 250-300 kg, urg'ashilari 220-235 kg. Mayinin qalinlig'i 14-16 sm ge jetedi. Liven porodasi. Bul poroda Orel oblastinda jergilikli shoshqalardi iri aq, berkshir porodaları menen shag'istiriw na'tiyjesinde jaratilgan. Ren'i aq, may ushin bag'iladi. Erkeklerinin tiri salmag'i 250-300 kg, urg'ashilari 220-235 kg. Landras zati. Bul go'sh tipidegi poroda bolip, XX a'cirde Daniyada jaratlig'an. Ha'r qiyli sharayatqa tez iykemlesedi, tez semiredi. Go'sh shig'imi joqari. 12-14 shekem bala tuwadi. Erkeklerdin tiri salmag'i 300-330 kg, urg'ashilari 220-235 kg. Arqa Kavkaz shoshqa porodasi. Bul poroda Rostov oblastinda jergilikli Kuban shoshqalarin iri aq, berkshir shoshqaları menen porodani jaqsilaw ushin quramali shag'istirilip, keyinirek en' jaqsi gibridlerdi «o'z ishinde» o'rshitiw usili menen shig'arilgan. 1955 jilda erkin poroda sipatinda tastiylang'an. Erkek shoshqalardin tiri salmagi 240-280 kg, urg'ashilari 200-240 kg, 10-11 shekem bala tuwadi.

12-lektsiya. Qushiliqtin a'hmiyeti. Qus go'shin ha'm ma'yek islep shig'ariw texnologiyasi. Qus porodaları.

Joba:

1. Quslardin biologiyaliq qa'siyetleri
2. Sanaat tiykarında qus o'nimin jetistiriwdin texnologiyaliq protsesi
3. Qusshiliqtı qa'niygelestiriw fabrikaları ha'm olardin a'hmiyeti
4. Qus porodaları

Qusshiliq sharwashiliqtin tez jetiliwshen tarawı bolip, oni rawajlandiriw xaliqtı qisqa mu'ddet ishinde bahalı aziq-awqat o'nimi menen ta'minlew mu'mkinshiligın beredi. Quslardan go'sh, ma'yek siyaqlı o'nimler alinadi. Bunnan tiskari pa'r alinadi. Qus o'nimin jetistiriwde en' a'xmiyetli qa'siyetlerinen biri quslardin ma'yek o'nimdarligı bolip tabiladi. Quslardin tiykarg'i tovar o'niminin mug'dari tawıqlardin ko'p tuwiwshilig'ına baylanisli boladi. Go'sh jetistiriletug'in qusshiliqta alinatug'in jas quslar sani, go'sh mug'dari u'yrek, gaz ha'm tu'yetawıqlardin tez semiriw da'rejesine baylanisli boladi. Quslardin o'nimdarlig'i olardin porodasına ha'm bag'iw sharayatına baylanisli boladi. Ha'r bir qustin o'zinin biologiyaliq qa'siyetine qarap, olardin o'nimdarlig'i da ha'r qiyli boladi. Tawıq, u'yrek ha'm tu'yetawıqlardin o'nimdarlig'i jil sayın 10% ke kemeyip baradi. Sonin ushin olardan xojaliqlarda 2-3 jil paydalanadi. Qorazdin boliwi tawıqtin ko'p tuwiwshilig'ına ta'sir etpeydi. Tawıqlar qoraz benen birge yamasa onnan bo'lek bag'iliwına qaramastan ma'yek tuwa beredi. Tek qorazsiz aling'an ma'yekler tuqimlanbawi sebepli sho'je shig'ariwg'a jaramaydi, biraq olardin aziqliq bahalilig'i biraz joqari boladi, sebebi tuqimlanbag'an ma'yek jaqsi saqlanadi. Quslar ma'yeginin salmag'i bir-birinen u'lkenligi menen parq qiladi. Misali: professor S.A. Smetnov mag'liwmatına qarag'anda tawıq ma'yeginin salmag'i 55-65g, tu'yetawıq ha'm u'yrek ma'yegi 80-100g, g'azlar ma'yegi 110 -180g boladi. Ma'yektin u'lkenligi quslardin jasına baylanisli. Jas leggorn tawıqları bes aylig'ında ma'yek berip baslaydi ha'm da'slepki ma'yeklerdin salmag'i 37 g boladi, ren'i qus porodasına ta'n qa'siyetlerinen esaplanadi. Go'sh ha'm ma'yek beretug'in tawıqlardin ma'yegi a'dette domalaq, qabig'i tu'rli ren'degi toq sari ren'de boladi. Ko'p tuwiwshi tawıqlardin ma'yegi sozin'qi, bir ta'repi o'tkir ushli, qabig'i aq boladi. Tawıqlardin ma'yek beriwı quriq bolıwına ha'm tu'lew da'wirine baylanisli boladi. Quslar quriq bolg'anda ha'm tu'lew da'wirinde ma'yek bermeydi. Ko'p tuwiwshi tawıqlar oktyabr, noyabr aylarında tu'leydi ha'm 2-3 ha'pte ishinde tu'lep boladi. Az ma'yek beriwshi tawıqlardin tu'lewi 2 ayg'a shekem dawam etedi. Quslardin salmag'i go'sh o'niminin tiykarg'i ko'rsetkishi esaplanadi. U'lken jastag'i tu'yetawıqlardin tiri salmag'i 12-16 kg, erkek g'azlardin tiri salmag'i 8-10 kg, go'sh bag'darındag'i u'yreklerdin tiri salmag'i 3-4 kg, tawıqlardin tiri salmag'i 2-4 kg g'a jetedi. U'lken jastag'i ha'r bir qustan jilına 50 g pa'r jiynap aliw mu'mkin. Go'sh o'nimdarlig'i. Quslardin go'sh o'nimdarlig'in xarakterleytug'in faktorlar to'mendegiler: tiri salmag'i, o'siw tezligi, pa'r leniw tezligi, ha'r bir ana tawıqtan alinatug'in sho'je, semiriw sapası. Sho'jeler 63-70 ku'n tez bag'ilg'anda tiri salmag'i ortasha 1,6-1,7 kg, u'yrek balaları 55-60 ku'nliginde 2 kg, g'az balaları 65-70 ku'nliginde 4-5 kg ha'm 4 aylıq tu'yetawıq 4 kg boladi. Quslardin semiriw qa'siyeti onin o'siw tezligine, aziq salmag'ına beretugin o'nimine, payda etken go'shinin sapasına qarap baxalanadi. Go'sh ushin bag'ilg'an qus soyilg'anda soyim shig'imi 80% quraydi. Sonnan 70% paydalanıw mu'mkin.

Ma'yek jetistiridindan texnologiyaliq protsesinde inkubatsiyadan ha'm paydalaniv ushin ma'yek jetistiriv parqlanadi. Qoraz benen birge bag'ilg'an ma'kiyenlerden inkubatsiyaliq ma'yek alinadi. Ma'yekler sho'je shig'ariwg'a bag'darlanadi.

Bul ma'yeklerden tek inkubatsiyag'a jaramsizlari (mayda, ha'r qiyli kemshilikleri bolg'an) aziq-awqatqa paydalaniladi. Paydalaniv ushin mo'lsherlengen ma'yekler tiykarinan tek ma'yek ha'm go'shke bag'ilatug'in tawiqlardan alinadi. Bul maqsette tawiqlar a'dette qorazsiz bag'iladi, sebebi bunda aziq az sarplanadi ha'm bir waqittin o'zinde ko'birek qus bag'iw mu'mkin boladi.

Sanaat tiykarinda ma'yek jetistiriv protsesi to'mendegilerdi o'z ishine aladi:

- 1) Inkubatsiyaliq ma'yek jetistiriv
- 2) Ma'yekler inkubatsiyasi
- 3) Sho'je o'siriv
- 4) Ma'yek tuwiwshi tawiqlardin bag'iw ha'm olardan paydalaniv ma'yegin aliw
- 5) Ma'yeklerdi saralaw ha'm qag'az yashiklerge jaylastiriv

Bunnan tisqari, sho'je o'sirilgende quslardin bir bo'limi jaramsizlari ajratilip go'sh ushin bag'iladi. Ma'yek jetistiriv ushin paydalanilatug'in mu'ddet tamamlang'annan keyin ana tawiqlar da go'shke tapsiriladi. Qus go'shin jetistiridindan texnologiyaliq protsesi to'mendegilerden ibarat:

1. Inkubatsion ma'yek jetistiriv.
2. Ma'yek inkubatsiyasi.
3. Sho'je o'siriv.
4. Quslardi soyiw, bo'leklew ha'm go'sh bo'leklerin jaylastiriv.

Broyler o'siriv mu'ddeti 70 ku'n. U'yrekler 50-55 ku'n, tu'yetawiqlar 4 ay, g'azlar 6 aylig'inda go'shke tapsiriladi. Qusshiliqta qa'nigelestiriv xojaliqtin qanday maqsetlerge bag'darlang'anlig'i ha'm jetistiriletug'in o'nimine qaray belgilenedi. Qusshiliqtag'i barliq xojaliqtin qa'nigelestirilgenin esapqa alg'an halda bag'ilatug'in qustin tu'ri ha'm porodasi tan'lap alinadi.

Qusshiliq xojaliqlari ekonomikalik ha'm ta'biyg'iy sharayatlardan kelip shiqqan halda to'mendegi bag'darg'a qa'nigelestiredi.

a) Na'silshilik, b) sanaat tiykarinda

Na'silshilik xojaliqlarinin tiykarig'i o'nimi inkubatsion ma'yekler ha'm na'silli sho'jeler jetistiriv bolip tabiladi. Sanaat tiykarinda sholkemlestirilgen xojaliqlar tovar ma'yegi qus go'shin jetistiredi.

Qusshiliqqa qa'nigelestirivde to'mendegi na'silshilik ha'm basqa tu'rdegi xojaliqlardin a'hmiyeti u'lken.

1. Ilimiy-izertlew institutlarinin selektsiya-genetika orylari ha'm ta'jiriybe xojaliqlari, quslardin jan'a poroda ha'm liniyalarin jaratug'in ilimiy izertlew oraylari.
2. Na'silshilik xojaliqlarinda taza porodalar o'rshitiledi.
3. Reprodukator xojaliqlari yamasa fermalarda nasilli quslardi o'rshitiw menen shug'illanadi ha'm gibridlerdin ata-ana formalarin aliw ushin porodali quslar jetistiredi, gibridler jaratiw menen shug'illanadi.

4. Qusshiliq fabrikalari 100 min' bastan ziyat ma'yek beriwshi tawiqqa mo'lsherlengen sanaat tiykarinda sho'lkemlestirilgen, qa'nigelestirilgen ka'rxanalar.

5. Inkubator- qusshiliq oraylari reprodukator xojaliqlardan inkubatsion ma'yek alip inkubatsiyadan otkeredi ha'm qusshiliq xojaliqlarina, xaliqqa 1 ku'nlik sho'je satadi.

6. Ja'maat xojaliqlarindag'i qusshiliq fermalari tovar o'nim-paydalanatug'in ma'yek ha'm qus go'shin jetistiriwge qa'nigelestirilmekte. Bul xojaliqlarda o'ndiris sanaat tiykarinda sho'lkemlestiriledi.

4. Barliq qus porodalarini o'nimdarliq bag'dari boyinsha ma'yek, go'sh, go'sh-ma'yek (universal) porodalg'a bo'linedi. Tu'rli bag'dardag'i o'nim alinatug'in tawiqlar tiri salmag'i jag'inan u'lken parq qiladi. Tiri salmag'ina qaray olar 3,5-5,5 kg shekem bolatug'in awir poroda (go'sh bag'darindag'i), 3-4 kg shekem bolatug'inlari ortasha (ken' ko'lemde paydalanatug'in) ha'm 1-2 kg keletug'in jen'il (ma'yek bag'darindag'i) larg'a ajratiladi. Tawiq porodalarini. Ma'yek bag'darindag'i tawiqlar. «Rod-Ayland», «Nyu Gempshir», «Plimutrok», «Avstralarp», «Yurlovskaya», siyaqli porodalar kiredi. Leggorn porodasi. Tawiqlarinin tiri salmag'i 2 kg, qorazlari 2,5 kg. Aq leggorn jilina 180-220 dana ma'yek beredi, jaqsi bag'ilg'an tawiqlar 300 shekem ma'yek beredi. Rus aq porodasi. Tawiqlarinin tiri salmag'i 2 kg, qorazlari 2,9-3 kg keledi. Bir jilda ortasha 165-200 shekem ma'yek beredi. Go'sh-ma'yek bag'darindag'i tawiq porodalarini. Nyu Gempshir porodasi go'sh bag'darindag'i (broyler) ha'm ma'yek bag'dari bolip, eki tipke bo'linedi. 200-220 danag'a shekem ma'yek beredi. U'lken tawiqlarinin tiri salmag'i 2,7-3 kg, qorazlari 3-3,5 kg keledi. Plimutrok porodasinin qorazlarinin tiri salmag'i 4-4,5 kg, tawiqlari 3-3,5 kg keledi. Ma'yek o'nimdarlig'i 150-180 danani quraydi. Go'sh bag'darindag'i tawiq porodasi Kornish porodasi kiredi. Qorazlarinin tiri salmag'i 4-5 kg, tawiqlari 3-3,5 kg. Jilina 150 ge shekem ma'yek

beredi. U'yrek porodaları. U'yrekler tez jetiletug'in qus bolip, ma'yek bag'darindag'i, bag'darindag'i ha'm uliwma paydalanıwshi porodaları bar. Pekin u'yregi – bul go'sh bag'darindag'i. Erkeklerinini` ortasha tiri salmag'i 3,5-4 kg keledi. Ortasha 90 g keletug'in 130-150 ma'yek beredi. G'az porodaları. G'azlar go'sh ha'm may aliw maqsetinde ko'beytiledi. Xolmogor porodasi. Bul g'az porodasi ju'da` iri bolip, ma'kiyenleri 7,5-8 kg, ayirimlari 12 kg keledi. 25-30 dana ma'yek beredi. Ma'yeginin` awirlig'i 150-200 g quraydi. Qitay g'azlari. Erkek g'azlardin` tiri salmag'i 5-5,5 kg, urg'ashilari 4-4,5 kg keledi. 70 danag'a shekem ma'yek aliw mu'mkin. Jergilikli g'azlar. Erkeginin` ortasha tiri salmag'i 6 kg, urg'ashilari 5,405,6 kg keledi. 19 dana ma'yek beredi. Tu'ye tawiq porodaları. Tu'ye tawıqlar tek go'sh ushin bag'iladi. Ken` ko'kirekli bronza ren` tu'ye tawıqlar iri bolip, ortasha tiri salmag'i ma'kiyenlerde 9 kg, erkeklerinde 16 kg keledi. Ayirim jag'daylarda 20 ha'm onnan artiq boladi. Bir jilda 70-80 shekem ma'yek beredi. Arqa Kavkaz tu'ye tawiq porodasi erkekleri ortasha 12 kg, ma'kiyenleri 6-7 kg keledi. Bir jilda 70-75 ma'yek beredi.

13-lektsiya. Mayek ha'm go'sh jetistiriw texnologiyasi

Joba:

1. Quslar ma'yeginin du'zilisi
2. Quslardin' go'sh o'nimi

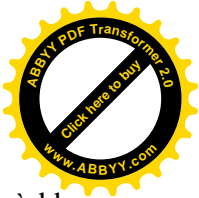
Qorazdin` boliwi tawıqtin` ko'p tuwiwshilig'ina ta'sir etpeydi. Tawıqlar qoraz benen birge yamasa onnan bo'lek bag'iliwina qaramastan ma'yek tuwa beredi. Tek qorazsiz aling'an ma'yekler tuqimlanbawi sebepli sho'je shig'ariwg'a jaramaydi, biraq olardin` aziqliq bahalilig'i biraz joqari boladi, sebebi tuqimlanbag'an ma'yek jaqsi saqlanadi.

Quslar ma'yeginin` salmag'i bir-birinen u'lkenligi menen parq qiladi. Misali: professor S.A. Smetnov mag'liwmatina qarag'anda tawiq ma'yeginin` salmag'i 55-65g, tu'yetawiq ha'm u'yrek ma'yegi 80-100g, g'azlar ma'yegi 110 -180g boladi. Ma'yektin` u'lkenligi quslardin` jasina baylanisli. Jas leggorn tawıqlari bes aylig'ında ma'yek berip baslaydi ha'm da'slepki ma'yeklardin` salmag'i 37 g boladi, ren'i qus porodasına ta'n qa'siyetlerinen esaplanadi. Go'sh ha'm ma'yek beretug'in tawıqlardin` ma'yegi a'dette domalaq, qabig'i tu'rli ren'degi toq sari ren'de boladi. Ko'p tuwiwshi tawıqlardin` ma'yegi sozin`qi, bir ta'repi o'tkir ushli, qabig'i aq boladi. Tawıqlardin` ma'yek beriwi quriq boliwina ha'm tu'lew da'wirine baylanisli boladi. Quslar quriq bolg'anda ha'm tu'lew da'wirinde ma'yek bermeydi. Ko'p tuwiwshi tawıqlar oktyabr , noyabr aylarında tu'leydi ha'm 2-3 ha'pte ishinde tu'lep boladi. Az ma'yek beriwshi tawıqlardin` tu'lewi 2 ayg'a shekem dawam etedi. Quslardin` salmag'i go'sh o'niminin` tiykarig'i ko'rsetkishi esaplanadi. U'lken jastag'i tu'yetawıqlardin` tiri salmag'i 12-16 kg, erkek g'azlardin` tiri salmag'i 8-10 kg, go'sh bag'darindag'i u'yreklerdin` tiri salmag'i 3-4 kg, tawıqlardin` tiri salmag'i 2-4 kg g'a jetedi. U'lken jastag'i ha'r bir qustan jilina 50 g pa'r jiynap aliw mu'mkin. Go'sh o'nimdarlig'i. Quslardin` go'sh o'nimdarlig'in xarakterleytug'in faktorlar to'mendegiler: tiri salmag'i, o'siw tezligi, pa'rleniw tezligi, ha'r bir ana tawıqtan alinatug'in sho'je, semiriw sapasi. Sho`jeler 63-70 ku'n tez bag'ilg'anda tiri salmag'i ortasha 1,6-1,7 kg, u'yrek balalari 55-60 ku'nliginde 2 kg, g'az balalari 65-70 ku'nliginde 4-5 kg ha'm 4 aylıq tu'yetawiq 4 kg boladi. Quslardin` semiriw qa'siyeti onin` o'siw tezligine, aziq salmag'ına beretugin o'nimine, payda etken go'shinin` sapasına qarap baxalanadi. Go'sh ushin bag'ilg'an qus soyilg'anda soyim shig'imi 80% quraydi. Sonnan 70% paydalanıw mu'mkin. 2. Ma'yek jetistiriwdin` texnologiyalıq protsesinde inkubatsiyadan ha'm paydalanıw ushin ma'yek jetistiriw parqlanadi. Qoraz benen birge bag'ilg'an ma'kiyenlerden inkubatsiyalıq ma'yek alinadi ha'm bul ma'yekler sho'je shig'ariwg'a bag'darlanadi. Bul ma'yeklerden tek inkubatsiyag'a jaramsizlari (mayda, ha'r qiyli kemshilikleri bolg'an) aziq-awqatqa paydalaniladi. Paydalanıw ushin mo'lsherlengen ma'yekler tiykarinan tek ma'yek ha'm go'shke bag'ilatug'in tawıqlardan alinadi. Bul maqsette tawıqlar a'dette qorazsiz bag'iladi, sebebi bunda aziq az sarplanadi ha'm bir waqittin` o'zinde ko'birek qus bag'iw mu'mkin boladi. Sanaat tiykarında ma'yek jetistiriw protsesi to'mendegilerdi o'z ishine aladi:

- 1) Inkubatsiyalıq ma'yek jetistiriw
- 2) Ma'yekler inkubatsiyasi
- 3) Sho'je o'siriw
- 4) Ma'yek tuwiwshi tawıqlardi bag'iw ha'm olardan paydalanıw ma'yegin aliw
- 5) Ma'yeklerdi saralaw ha'm qag'az yashiklerge jaylastiriw

Bunnan tisqari, sho'je o'sirilgende quslardin` bir bo'limi jaramsizlari ajratilip go'sh ushin bag'iladi. Ma'yek jetistiriw ushin paydalanilatug'in mu'ddet tamamlang'annan keyin ana tawıqlar da go'shke tapsiriladi. Qus go'shin jetistiriwdin` texnologiyalıq protsesi to'mendegilerden ibarat:

1. Inkubatsion ma'yek jetistiriw.

2. Ma`yek inkubatsiyasi.

3. Qus go`sh o`siriw.

Quslardi soyiw, bo`leklew ha`m go`sh bo`leklerin jaylastiriw.

Broyler o`siriw mu`ddeti 70 ku`n. U`yrekler 50-55 ku`n, tu`yetawiqqlar 4 ay, g`azlar 6 aylig`inda go`shke tapsiriladi. Qusshiliqta qa`nigelestiriw xojaliqtin` qanday maqsetlerge bag`darlang`anlig`i ha`m jetistiriletug`in o`nimine qaray belgilenedi. Qusshiliqtag`i barliq xojaliqtin` qa`nigelestirilgenin esapqa alg`an halda bag`ilatug`in qustin` tu`ri ha`m porodasi tan`lap alinadi. Qusshiliq xojaliqlari ekonomikalig` ha`m ta`biyg`iy sharayatlardan kelip shiqqan halda to`mendegi bag`darg`a qa`nigelestiredi.

a) Na`silshilik, b) sanaat tiykarinda

Na`silshilik xojaliqlarinin` tiykarig`i o`nimi inkubatsion ma`yekler ha`m na`silli sho`jeler jetistiriw bolip tabiladi. Sanaat tiykarinda sholkemlestirilgen xojaliqlar tovar ma`yegi qus go`shin jetistiredi. Qusshiliqti qa`nigelestiriwde to`mendegi na`silshilik ha`m basqa tu`rdegi xojaliqlardin` a`hmiyeti u`lken.

1. Ilimiy-izertlew institutlarinin` selektsiya-genetika orylari ha`m ta`jiriybe xojaliqlari, quslardin` jan`a poroda ha`m liniyalarin jaratatug`in ilimiy izertlew oraylari.

2. Na`silshilik xojaliqlarinda taza porodalar o`rshitedi.

3. Reprodaktor xojaliqlari yamasa fermalarda nasilli quslardi o`rshitiw menen shug`illanadi ha`m gibridlerdin` ata-ana formalarin aliw ushin porodali quslar jetistiredi, gibridler jaratiw menen shug`illanadi.

4. Qusshiliq fabrikalari 100 min` bastan ziyat ma`yek beriwshi tawiqqa mo`lsherlengen sanaat tiykarinda sho`lkemlestirilgen, qa`nigelestirilgen ka`rxanalar.

5. Inkubator- qusshiliq oraylari reproduktor xojaliqlardan inkubatsion ma`yek alip inkubatsiyadan otkeredi ha`m qusshiliq xojaliqlarina, xaliqqa 1 ku`nlik sho`je satadi.

6. Ja`maat xojaliqlarindag`i qusshiliq fermalari tovar o`nim-paydalanatug`in ma`yek ha`m qus go`shin jetistiriwge qa`nigelestirilmekte. Bul xojaliqlarda o`ndiris sanaat tiykarinda sho`lkemlestiriledi.